

Treball Final de Màster

L'OFICI DE LA GUERRA: ELS MERCENARIS GRECS I LA PROFESSIONALITZACIÓ DEL "SOLDAT-CIUTADÀ" A L'ANTIGA GRÈCIA

Estudiant:

Marc Ferrer Policarpo

Director:

Isaías Arrayás Morales

Universitat Oberta de Catalunya
Màster universitari de la Mediterrània antiga

Curs 2021-2022
1r semestre

Resum

El segle IV a.C. a Grècia és una etapa de transició i canvi profund, marcada pel desenvolupament del conflicte (*stasis*) i la situació de crisi general que experimentaren les ciutats-estat gregues. Fins aleshores, els soldats-ciudadans o hoplites protagonitzaren els grans escenaris bèl·lics del període clàssic, constituint-se en la unitat arquetípica i singular en el conjunt de la *koiné*; però a finals del segle V a.C., comença a irrompre de manera progressiva una entitat la qual havia estat marginada en el l'espai conflictiu a l'Hèl·lade: els mercenaris grecs i els professionals de la guerra. Més enllà de la idea convencional “del soldat de paga” que adquireix la idea del mercenari en el context actual, en l'antiguitat aquesta figura adopta una dimensió social, política i econòmica complexa que transgredeix amb la imatge tòpica i convencional. Per tant, la meta del present treball es centra en l'anàlisi del fenomen del mercenariat grec i el procés de la professionalització suscitada dins el paradigma militar grec partir del segle IV a.C..

Paraules Clau: *guerra, mercenaris, pòlis, professionalització i soldat-ciudadà.*

Abstract

The 4th century BC in Greece it is a period of transition and deep change, marked by the development of the conflict (*stasis*) and the general situation of crisis, experienced by the Greek city-states. Until then, the soldier-citizens or hoplites had the leading role in the classical warfare, constituting as the archetypal and singular military unity in the *koiné* framework. Nevertheless, at the end of the 5th century BC, an entity that had been marginalized in the Hellenic warfare, began to break in: the Greek mercenaries and the war professionals. Beyond the conventional idea of the “fortune soldier” that acquires the mercenary in the current context, in the ancient world this figure takes on a complex social, political and economic dimension which transgresses the current conventional image. Thus, the aim of this work is to analyze the phenomenon of Greek mercenaries and the professionalization process raised within the Hellenic military paradigm from the fourth century BC.

Word keys: *warfare, mercenaries, polis, professionalization and citizen-soldier.*

Abreviatures

IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>	- <i>Alliance with Boeotians</i> (395 BC), A. G. Woodhead (1997). - <i>Honoric decree for a general at Sounion</i> , Stephen Lambert, S. D. Lambert (2012). - <i>Restoration of the Piraeus walls, 395/4 BC</i> , F. G. Maier, (1959-61).
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>	- <i>Aspendos Grants Citizenship to Foreign Mercenaries</i> (301-298 B.C.), Attalus (s.d.). - <i>Macedonian Military Regulations</i> (200 B.C.), C. Chrysafis (2014).
Syll	<i>Sylloge Inscriptionum Graecarum</i>	- <i>Dyme Honours men who fought for the city</i> (219 B.C.), E. Mackil, (2013).

ÍNDEX

Resum i abreviatures	2
1. INTRODUCCIÓ	4
1.1. Objectius i justificació	6
1.2. Elements teòrics que fonamenten el treball	7
1.3. Metodologia	9
2. GUERRA I GUERRERS. PRELUDI A LA FI DEL MÓN CLÀSSIC	11
2.1. L'hoplita, el soldat-ciudadà i la «pòlis» grega	14
3. EL SEGLE IV A.C.: L'ERA DELS MERCENARIS.....	19
3.1. Mercenaris, tirans i reclutament.....	23
3.2. Des dels «xenoi» de Cir fins a la ruptura militar d'Ifícrates i Epaminondes....	30
• Xenofont i l'expedició dels deu mil mercenaris grecs	33
• La guerra de Corint: mercenaris, «warlords» i tàctiques militars	40
4. MACEDÒNIA I LA FORMACIÓ DE L'EXÈRCIT HEL·LENÍSTIC	50
4.1. Els mercenaris grecs després del 323 a.C.....	57
7. CONCLUSIONS	59
8. BIBLIOGRAFIA.....	62
9. ANNEXOS	70

1. INTRODUCCIÓ

[Λάμαχος]
«ταυτί λέγεις σύ τὸν στρατηγὸν πτωχὸς ὢν;»

[Δικαιοπόλις]
«ἐγὼ γάρ εἰμι πτωχός;»

[Λάμαχος]
«ἀλλὰ τίς γὰρ εἶ;»

[Δικαιοπόλις]
«ὅστις; πολίτης χρηστός, οὐ σπουδαρχίδης,
ἀλλ' ἐξ ὄτου περ ὁ πόλεμος, στραωνίδης, σύ
δ' ἐξ ὄτου περ ὁ πόλεμος, μισθαρχίδης»

[Lamachus]
«A beggar dare thus address a **general!**»

[Dicaeopolis]
«How? Am I a **beggar?**»

[Lamachus]
«What are you then?»

[Dicaeopolis]
«Who am I? A good citizen, not **ambitious**;
a soldier, who has fought well since the
outbreak of the war, whereas you are but a
vile **mercenary**»

(Aristoph. *Ach.* 572)

Una de les definicions que arreplega el concepte d'ofici¹ és la “professió d'un art manual”¹. En termes genèrics, els oficis han tingut una trajectòria marcada en la història. Els orígens els podríem situar en l'anomenada Revolució Neolítica, posant en relleu les tasques i activitats manuals que ja realitzaven, des d'un principi, els escribes, artesans, comerciants o agricultors-ramaders, que a grans trets, comprenien els fonaments de la societat agrària. Però més enllà d'aquestes antigues professions, caldria situar la que considerariem com una de les pràctiques o activitats més antigues que es coneix en la història de la humanitat, la qual no només ha definit, sinó que a més, a obtingut un paper transcendent en l'evolució de la històrica política de les cultures i civilitzacions antigues. Ens referim a l'ofici de la guerra.

Recuperant la definició del principi, els professionals de la guerra serien aquells individus coneixedors i experts en la pràctica de les arts bèl·liques. *A priori*, estem perfilant un tipus de soldat concret, el qual subsisteix mitjançant l'exercici de la guerra, prestant com a servei la destresa en les armes i l'experiència en combat. Com es podrà deduir, aquesta descripció correspon amb la figura dels mercenaris i els contingents militars d'elit.

Els mercenaris, tot i que ocupen un gran espectre dins de la història militar, en del marc geopolític del Mediterrani antic, l'interès del nostre treball es centra en analitzar l'evolució que es produeix dins del paradigma militar grec entre l'última dècada del segle V a.C., i les acaballes del III a.C. Aquest és el marc cronològic corresponent a l'etapa transició d'entre dues de les grans etapes de la història de l'antiga Grècia: l'ocàs del món clàssic i la introducció del període hel·lenístic. L'anomenada crisi del segle IV a.C., és un moment de transformació i canvi profund, on s'alterna el *status quo* polític, social, econòmic i militar, el qual havien mantingut el règim de les *póleis*. Aquest desgast, produït arran la successió i l'estat perpetu de les guerres civils o *stasis*, obligà a les ciutats-estats gregues a sol·licitar els serveis dels contingents mercenaris, amb motiu de reincorporar les baixes i sostenir el funcionament de l'aparell bèl·lic. Un dels casos més evidents serà el de la *pólis* d'Atenes. Tot i que els mercenaris, en especial els grecs, ocupen un paper rellevant en les grans conteses del Mediterrani oriental, els ciutadans-soldats continuaran mantenint-se, en gran mesura, com la primera línia defensiva i ofensiva de les *póleis*. De manera paral·lela, és en aquest mateix moment quan s'experimenten canvis dins de l'àmbit militar clàssic grec, assistint a la ruptura del sistema del combat hoplític. Així doncs, s'inicia una nova etapa en la història militar de l'Hèl·lade marcada per tres elements: el fenomen del mercenariat, l'alleugeriment de l'equipació de la infanteria i la progressiva incidència dels contingents de soldats-ciutadans especialitzats.

És obvi assenyalar que els actors que intervenen i protagonitzen directament els escenaris bèl·lics són els soldats. No obstant això, cal puntualitzar que un amplia majoria dels combatents de l'antiguitat, els constitueixen els membres d'una, o més, comunitats que s'organitzen en lluita col·lectiva. Aquesta és la imatge que projecta el sistema de combat hoplític que emergeix durant el

¹ Gran diccionari de la llengua catalana, s.d.. Ofici, def. 3. En: *diccionari.cat* (consulta 2 de nov. 2021) [en línia] Disponible a: <http://www.diccionari.cat/lexicx.jsp?GECART=0096013>.

segle VIII-VII a.C. Prosseguint en aquest punt, els membres que s'incorporen en aquest tipus de lluita, els anomenats hoplites, es confeccionen com una força militar formada per ciutadans («κληροῦχος» / «ὄμοιοι»). En historiografia, és freqüent la utilització del terme “soldat-ciudadà” per descriure la unitat i forma bàsica dels exèrcits hoplítics de l'Hèl·lade. Atenent a aquesta premissa, no podem parlar estrictament del “soldat-ciudadà” com a ofici. En tot cas, es pot definir com una activitat de caràcter complementari, atès que l'hoplita és, en essència, un ciudadà compromès amb la seva *pólis*. En altres paraules, és el deure de l'individu envers la comunitat a què pertany². En aquest sentit, l'ideal del “soldat-ciudadà” s'apropia dels valors que defineixen el «bon soldat»: disciplinat, obedient, compromès, lleial, etc.

Tot seguit, el mercenari en l'imaginari col·lectiu, s'ha postulat com l'antítesi del soldat-ciudadà. Tant és així que en l'actual vocabulari nostre, el propi mot de «mercenari» es relaciona o adquireix una dimensió quasi equivalent amb la del «sicari»³. Aquesta visió, en part, parteix de la perspectiva heretada de l'ideal del mercenariat baixmedieval dels *condottieri*. Un dels exemples literaris que millor plasmen aquesta percepció negativa i baixa moralitat del mercenari, s'oferix en l'obra de l'il·lustre escriptor renaixentista, Nicolau Maquiavel:

«Nè possono gli uomini che l'usano per arte, [...] perchè questa arte non gli nutrice nella pace. Donde che sono necessitati o pensare che non sia pace, o tanto prevalersi ne' tempi della guerra, che possano nella pace nutrirsi. E qualunque s'è l'uno di questi due pensieri, non cape in uno uomo buono. Perchè dal volersi potere nutrire d'ogni tempo, nascono le rubberie, le violenze, gli assassinamenti, che tali soldati fanno, così agli amici come a' nimici; e dal non volere la pace, nascono gli inganni che i Capitani fanno a queglii che gli conducono, perchè la guerra duri»⁴

Lluny de la perspectiva moderna, la professió del mercenari en l'antiguitat adopta un connotació diferent. Evidentment, el fenomen del mercenariat no consisteix cap esdeveniment bèl·lic nou. Encara que aquests soldats professionals no determinaren, en el major dels casos, la resolució dels conflictes, podem dir que la figura del soldat professional —o d'elit— ha estat destacada dins dels processos conflictuals de la història. Seguint aquesta línia, la pretensió del nostre treball es centra en el moment d'apogeu d'aquet tipus de soldats; és a dir, la nostra qüestió l'emmarquem en el per què de l'estimulació del fenomen del mercenariat en un context històric i geopolític concret, com és la de la Grècia de finals del període clàssic.

Certament, la historiografia antiga de l'àmbit militar ha tractat i ha aprofundit en aquest apartat. En general, la història militar de l'Antiguitat —destacant l'espai emmarcat de Grècia i Roma— ha sigut un dels temes més explorats, degut a l'abundància de les fonts literàries clàssiques que ens han arribat⁵. Malgrat que el tema dels mercenaris no és un tema recent en el camp dels estudis historiogràfics antics, a nivell acadèmic, la producció de contingut relacionat amb aquesta temàtica, dins del camp d'investigació de l'àmbit peninsular, es situa en un estat paupèrrim. Donada a la situació de l'estat en qüestió, aquesta ha estat una de les principals raons que han incentivat a l'elecció d'aquest tema; per poder contribuir i eixamplar la base del coneixement històric militar antic.

En suma, ens localitzem en un context de la història de Grècia (s.IV a.C.) altament complex; no tant pel vast entramat de les relacions polítiques, sinó per l'extensa informació, que afortunadament, ens ha arribat del període. Les lectures dels textos antics (Xenofont, Demòstenes, Isòcrates, Esquines, Lísies, Polibi, Diodor, Apià) ocupen un apartat quasi essencial en l'estructura i composició del següent TFM. Per últim, es situa l'apartat bibliogràfic i els treballs dels historiadors contemporanis, que en gran mesura, ens ajudaran a la confecció final del treball.

² Aquesta idea es veu reforçada amb el principi de la defensa de la «αὐτονομία» de les *póleis* gregues.

³ Etimològicament parlant, el terme llatí *sicarii* o *sicarius*, deriven del mot *sica*, definitiu-se com una tipus d'espasa corba d'origen traci (emprada per gradiadors), que es va popularitzar entre els criminals de baixa estofa, com assassins o lladres, durant els temps de dominació romana (Smith, 1890).

⁴ Fragment del llibre primer de *Dell'arte della guerra*.

⁵ La política —interna i externa— es configura com el bloc monotemàtic predilecte dels autors i historiadors clàssics.

1.1. Objectius i justificació

L'home és *per se* una espècie curiosa que tendeix a analitzar, comprendre i qüestionar el medi que l'envolta. Tot i que algunes preguntes són més transcendents que altres, totes han servit a un mateix propòsit: alimentar i eixamplar la base del coneixement. Així mateix, l'origen i la base del present treball parteix d'una qüestió, que des del nostre punt de vista, considerem que és una proposta captivadora, o almenys, interessant d'exposar: per què s'experimentà un increment dels mercenaris, i els contingents militars professionals, en l'àmbit territorial de la *koiné* mediterrània a partir del segle IV a.C.?

Com s'ha comentat adés, l'objectiu principal del treball és analitzar l'evolució i la situació militar que emergeix a Grècia, des de finals del món clàssic fins l'etapa hel·lenística. Per ser més concisos, el nostre TFM pretén incidir en les causes i les conseqüències que comportaren, en primer lloc, l'augment progressiu dels contingents mercenaris grecs, i en segon terme, el procés d'especialització dels soldat-ciudadans a Grècia. En aquest sentit, convé insistir que estudiar la figura del mercenari grec, junt amb la del soldat-ciudadà professional, implica estudiar la trajectòria i l'evolució del conflicte a conca del Mediterrani.

Pel que fa als objectius específics, els podem sintetitzar de la següent manera:

- I. Posar en perspectiva el procés de transformació del soldat grec clàssic.
- II. Inquirir en la figura dels mercenaris grecs: quins són els factors que determinen l'activa participació d'aquests contingents en les grans conteses del Mediterrani oriental (expedicions i *stasis*), els mecanismes de reclutament i manteniment, organització, enfocament de les fonts...
- III. Revisar l'impacte i l'aportació de les reformes militars dels principals promotors del model de guerra hel·lenístic: Ifícrates i Filip II de Macedònia.
- IV. Avaluar la situació dels mercenaris grecs després de la mort d'Alexandre el Gran.

Hem considerat oportú l'elecció d'aquest tema car la fascinació que professem envers la història antiga del món grec. Seguidament, el nostre camp d'estudi històric preferent, ha tendit a posicionar-se entorn els períodes o segles, els quals reben l'apel·latiu de "crisis". Un bon exemple d'això, és l'estudi que desenvoluparem en el TFG, el qual s'emmarcà en el context de crisis i anarquia militar del segle III d.C., així com l'exposició del programa de reforma imperial que s'emprengui durant el regnat de l'emperador Dioclecià. En aquesta ocasió, el tema del TFM pretén cenyir-se més a l'apartat militar que no a l'econòmic o cultural. La temàtica dels mercenaris, no només ens brinda l'oportunitat d'analitzar i estudiar una de les nostres matèries predilectes, sinó també d'expressar i aportar una nova discussió al debat històric; assolint noves idees i perspectives que eixamplen la base del nostre coneixement històric.

En relació amb el títol que encapçala el treball, com s'haurà pogut percebre, l'objecte d'estudi dels mercenaris es concreta i s'especifica en un grup ètnic-cultural concret: els hel·lens (Ἕλληνες). Els motius d'aquesta decisió, més enllà d'establir i limitar el contingut de l'estudi, és el poder incidir en l'imaginari de l'eficiència i reputació dels mercenaris grecs dins dels conflictes internacionals; posant com a exemple el cèlebre episodi del de l'expedició dels Deu Mil. Com veurem al llarg del treball, els mercenaris no es caracteritzaran per ser un grup ètnic homogeni. És més, una part de les *póleis* i les posteriors monarquies hel·lenístiques contractarien bandes mercenàries d'origen no-grec (tracis, gals, il·liris, itàlics) que serien igual de reconegudes o apreciades en el camp de la estratègia militar.

Altrament, la raó del per què destinem el present treball al discurs de la professionalització del soldat-ciudadà grec, és degut en part a l'interés d'indagar al voltant de la qüestió dels exèrcits o els soldats professionals anteriors al domini de les legions romanes. Podem dir que la premissa del treball neix arran la lectura de l'*opus magnum* del reputat historiador Erich Gruen, en *The Last*

Generation of the Roman Republic (Berkeley, 1995). Prenent en consideració que la següent obra està dedicada als afers del període de crisi institucional de la República de Roma, l'estat de la nostra qüestió resideix en la possibilitat d'extrapolar el discurs de la "professionalització"⁶ al món hel·lenístic; és a dir, en el cas que pugam podem parlar (o no) d'un procés d'especialització gradual dels contingents militars grecs antics.

1.2. Elements teòrics que fonamenten el treball

Per a la realització del tema escollit, a continuació es predisposa un enllistat bibliogràfic d'obres i estudis relacionats amb de l'espectre militar grec. Però abans de procedir amb el marc teòric sobre el qual esdevé el present treball, convendria irrompre en el tracte i l'orientació de les fonts antigues:

- **Xenofont.** Es constitueix com un dels primers autors de menció i consulta. Natural d'Atenes i d'origen familiar benestant, Xenofont es destacarà per la seva ràpida iniciació i participació en l'esfera pública. Encara que és un autor polígraf, les majors obres les dedica al camp de la història. En línies generals, és un historiador que se'l reconeix per ser el responsable d'haver continuat i completat l'obra magna del seu predecessor Tucídides, en *Ἑλληνικά* (Hel·lèniques). Mentrestant, la segona obra de l'historiador atenenc, *Ἀνάβασις* (*Anàbasis*), és un relat històric dedicat a la descripció de l'expedició de mil mercenaris grecs que emprengueren cap a Àsia. La peculiaritat d'aquesta narració, és que Xenofont és situa com un testimoni directe dels esdeveniments de la campanya, és a dir, és un obra que plasma l'experiència personal i els judicis de valor de l'historiador atenenc. En aquest aspecte, Xenofont, malgrat ser aclamat com un historiador reputat, la seva font ha estat criticada i qüestionada en certs escenaris des de la historiografia moderna⁷. Encara que no és un autor que falta a la veritat, és cert que la seva condició i la inclinació política filoespartana ha determinat, en major o menor grau, la direcció del relat històric. Per contra, Xenofont, persisteix com un dels majors autors que ens ofereix un ampla visió de la figura dels mercenaris grecs del període.
- **Oradors atenesos del segle IV a.C.** Demòstenes, Isòcrates, Esquines i Lísies, són alguns dels principals oradors que intervenen i determinen la política atenesa del segle IV a.C. A *grosso modo*, els discursos i intervencions de les següents personalitats polítiques, proporcionen una font d'informació rellevant quant a la realitat que es viu en la política de la *pólis* d'Atenes. Dels dels següents discursos, resulta interessant l'abundant projecció i situació del soldat-ciudadà, junt amb la percepció —i protagonisme— dels mercenaris en la *pólis*, tant en l'esfera pública i con en la militar. Ací adquireix una dimensió especial el comentari i la crítica que efectua Demòstenes en les seves *Filipiques*.
- **Enees Tàctic i Poliè.** Mentre que Enees és contemporani de Xenofont o Demòstenes, Poliè ho és probablement de Flavi Arrià. Malgrat que els dos autors els separa una barrera cronològica evident, aquests dos autors grecs comparteixen dos característiques: les seves obres ens han arribat incompletes i ambdós escriuen sobre temes relacionats amb el camp militar grec. Dels llibres que es conserven d'Enees, els dedica la plasmació consells de caràcter tàctic i logístic, consistint en un tipus de guia o manual militar bàsic. Per contra, *Estratagemes* és una obra on Poliè retracta i perfila un seguit de personalitats polítiques i militars distingides.

⁶ El segon concepte que introdueix Gruen és la progressiva "proletarització" que sofreix l'exèrcit romà, adquirint un aspecte important dins de la reforma militar de Gai Mari (1995 : 367); debat el qual segueix obert i que donaria per un altra recerca.

⁷ Una de les fonts més utilitzades per a contrastar Xenofont és l'obra de Diodor de Sicília. No obstant això, l'autèntic contrapunt es situa amb l'anomenada *Hel·lènica d'Oxirinc*. (Fornis, 2008 : 59; Pascual, 1997 : 248).

- **Diodor de Sicília.** *Biblioteca històrica* és probable que siga l'obra històrica més congruent de les que s'ha esmentat fins ara, però tampoc és una obra absenta d'errors. Una d'aquestes recriminacions són adreçades, en part, a la manca d'un estil crític propi. En defensa de Diodor, és un dels pocs historiadors que repara en el període històric que va des de la mort d'Alexandre, fins la resolució final de les guerres dels Diàdocs. A més, la seva presència ens permet contrastar amb la versió història d'Arrià, o com en la ja referenciada obra de Xenofont.
- **Flavi Arrià.** És sens dubte un dels principals historiadors que articula el retrat d'Alexandre el Gran, en el seu *Anàbasis*. Tot i que alguns dels passatges dedicats a la descripció de l'espectre militar del rei macedoni, presenten alguns errors o incoherències (Tarn, 1930 : 85; Trundle, 2004 : 52; Bravo, 1982 : 14), Arrià es manté com una font remarcable de consulta.

Abans de prosseguir amb el *corpus* bibliogràfic, caldria assenyalar que un alt percentatge dels estudis i especialistes que s'encerten dins del marc teòric, es situen fora de l'àmbit acadèmic peninsular. En altres paraules, el procés de documentació del treball, s'ha distingit per l'ús i la integració general d'obres i treballs provinents de l'entorn de parla anglesa. Nogensmenys, s'aprecia l'elaboració de monografies i d'altres materials bibliogràfics en francès, castellà i italià.

Per començar, els estudis precursors que encapçalen el camp de la investigació dels mercenaris grecs i la professionalització del soldat-ciudadà, s'ubiquen en l'obra de H. Parke, en *Greek Mercenary Soldiers from Earliest Times to the Battle of Ipsus* (London, 1933), i en la de G. T. Griffith: *The Mercenaries of Hellenistic World* (London, 1935). El tret comú que comparteixen els dos especialistes resideix en el seu mètode; és a dir, són els primers autors que apliquen un estudi rigorós de la matèria. Per tant, ambdues obres es constitueixen com obres referents i d'imprescindible menció. Incidint en l'obra de Parke, el mèrit del seu treball radica en la descripció detallada de l'evolució dels mercenaris grecs, enfatitzant el període clàssic i hel·lenístic. La tesis principal que sosté Parke respecte l'auge del mercenariat a Grècia, ho relaciona directament amb l'empobriment i la decadència del règim de les *póleis* gregues, arran la prolongada, i desastrosa, situació de la *stasis*: "Yet poverty was driving men to sell themselves as mercenaries." (Parke, 1933 : 229). En contraposició a Parke, Griffith es delimita en l'examen dels mercenaris engir la conjuntura politicoeconòmica del període hel·lenístic. No obstant això, Griffith apunta en la mateixa direcció que Parke, respecte a la simbiosis tradicional entre el mercenari i la figura «soldat pobre» o el de «fortuna»: "Alexander was perhaps trying, among other things, to utilize the surplus population of poor and unemployed Greeks which had been a growing curse to Greece in the last eighty years." (Griffith, 1935 : 35). Tret que els autors citats han esdevingut la base del debat, els recents estudis historiogràfics es postulen en contra de la majoria de les idees o tòpics defensats. Amb tot, tant l'obra de Parke com la de Griffith, continuen valorant-se dins del mateix camp.

Prosseguint amb la resta d'especialistes, el segon bloc s'organitza entorn els estudis emmarcats en la segona meitat del segle XX. Ací la producció bibliogràfica es reemplen a partir de la dècada dels 60 mitjançant dos autors: B. Nussbaum, en *The Ten Thousand: A Study of Social Organisation and Action in Xenophon's Anabasis* (Leiden, 1967) i l'article d'A. Aymard, en *Mercenariat et l'histoire grecque* (Paris, 1967). Malauradament, no hem pogut accedir directament a cap de les dues obres. Guiant-nos a través del comentari de D. Gómez, la publicació d'Aymard sembla reactivar el debat de l'estat de la qüestió dels mercenaris. En aquest sentit, Aymard es desvincula de la tesis que formulava Parke i Griffith, concebut el fenomen del mercenariat, en paraules de Gómez, com una "patologia social" (Gómez, 2012 : 18). Ací seria convenient referenciar la monografia de la historiadora L. P. Marinovic: *Le mercenariat grec au IVe siècle avant notre ère et la cise de la polis* (Besançon, 1988), junt amb la incorporació d'estudis menors encapçalats per J. Roy, A. Snodgrass, P. Baker, E. Anson o D. Whitehead, entre els autors més destacats. D'aquesta generació d'autors s'afegeix l'obra de G. Cawkwell que dedica a la descripció i l'ascens polític de la la figura del rei macedoni, *Philip of Macedon* (London, 1978).

Amb l'inici del mil·lenni, la qüestió dels mercenaris sembla adoptar noves direccions. Ací, convindria aturar-se en l'anàlisi d'alguns dels treballs de Matthew Trundle, atenent a l'aclamada obra *Greek Mercenaries: From the Late Archaic to Alexander* (London, 2004); així com la inclusió de la relativa recent obra de M. Bettalli: *Mercenari. Il mestiere delle armi nel mondo greco antico. Età arcaica e classica* (Roma, 2013). D'aquesta manera, també s'aprecien alguns dels articles que es presenta dins de la publicació de *War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean* (Leiden, 2013). D'altra banda, es situa en un context més genèric l'obra de l'especialista d'Angelos Chaniotis *War in the Hellenistic World* (Malden, 2005).

En darrer terme, i pel que fa a la presència bibliogràfica provinent de l'àmbit peninsular, com es podrà suposar, la llengua castellana és la que domina l'espai acadèmic. En aquest sentit, els treballs i monografies en català, malgrat aprofundir i enfocar part dels nostres esforços en la recerca bibliogràfica, són gairebé inexistent. Dit açò, caldria començar per l'estudi general que realitza el catedràtic J. Pascual González, dins de *Grècia en el siglo IV a.C.* (Madrid, 1997), el qual ens ofereix visió detallada i sintètica de l'evolució —política, econòmica, social i cultural— de Grècia sota l'imperialisme espartà. De manera paral·lela, entra en valor l'assaig que executa el professor C. Fornis sobre *Grècia exhausta* (Göttingen, 2004), en què es dedica a analitzar la realitat de la crisi política, militar i econòmica de les *póleis* gregues, en el transcurs de la Guerra de Corint. Passant a la bibliografia específica, ací preval la publicació de la recent monografia de l'especialista D. Gómez sobre, *Relaciones internacionales y mercionariado griego* (Barcelona, 2013). La singularitat d'aquest radica en el propi tema; és a dir, és un dels pocs estudis que treballa de forma exhaustiva el fenomen del mercenariat. Encara més, del següent autor ressalta per la producció d'altres materials relacionats amb el tema dels mercenaris; aportant una noesi a l'àrea d'estudi. En aquesta línia d'obres menors —articles, capítols de revista— autors com F. Quesada, C. Bermejo, A. Mysłowska, o el ja mencionat C. Fornis, enfoquen una interessant aproximació del tema militar i el conflicte en les acaballes del clàssic.

1.3. Metodologia

Introduint les formes i tècniques d'investigació del TFM, des d'un primer moment, cal advertir que es mantindrà la mateixatendència metodològica que s'ha seguit que amb les assignatures i pràctiques del màster. En aquest apartat, la primera recerca bibliogràfica ha consistit en la recopilació d'autors i altres experts de la matèria, els quals conformen el punt d'ancoratge de la base teòrica de l'estudi. D'entrada, aquestes primeres obres —monografies, assaigs, articles— ens serviran tant en el desenvolupament del cos, com l'elaboració de la conclusió final. A mesura que avancem amb les lectures, el nostre bagatge bibliogràfic anirà eixamplant-se de forma progressiva. S'ha de tenir en compte que el segon element determinant es situa en de les fonts antigues.

Les fonts i els autors clàssics constitueixen, evidentment, una part essencial en qualsevol tipus de treball enfocat a la recerca, o investigació, del camp historiogràfic antic. Des d'una perspectiva global, el segle el qual s'adherim, a diferència d'altres períodes de la història de l'antiga Grècia, és un dels millors períodes que es documenten. Atenent a l'abundància i disposició tant de fonts materials com escrites, una part essencial del nostre treball la dedicarem a l'anàlisi empíric del seu contingut. En general, la majoria de les traduccions de les obres i textos antics, provenen de l'editorial *Gredos*, sumant l'ús puntual d'altres com la de *Cátedra*. Hem intentat obtindre i incloure aglunes edicions en català (*Fundació Bernat Metge*). Malauradament no els hem pogut incloure degut a la indisposició i accés limitat dels textos complets. Quant als textos originals en grec i llatí, s'han obtingut a través de la bases de dades de *Perseus* (consular l'apartat bibliogràfic).

D'acord amb el plantejament i àmbit escollit, aquests són els autors i les obres literàries que referenciem al llarg del treball:

• **Principals:**

- Xenofont, *Anàbasis*.
- Xenofont, *Hel·lèniques*.
- Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponès*.
- Aristòtil, *Política*.
- Aenes Tàctic, *Poliòrceticus*.
- Poliè, *Estratagemes*.
- Diodor de Sicília, *Biblioteca històrica*.
- Demòstenes, *Discursos*.
- Isòcrates, *Discursos*.

• **Complementàries:**

- Xenofont, *Obres Menors*.
- Corneli Nepot, *Vides*.
- Heròdot, *Història*.
- Aristòfanes, *Els acarnesos*.
- Isòcrates, *Discursos*.
- Lísies, *Discursos*.
- Plutarc, *Vides paral·leles*.
- Polibi, *Històries*.
- Flavi Arrià, *Anàbasis d'Alexandre el Gran*.

A més d'interpretar les fonts mencionades, no convendria desestimar la incorporació o recórrer a altres tipus de fonts —proporcionades per l'epigrafia o la numismàtica— les quals poden corroborar o contrastar el relat que transmeten els autors antics. En altres paraules, ens atorguen l'oportunitat de contemplar una percepció (política, social o institucional) alternativa a la que es constata en les fonts escrites. Així mateix, un dels principals avantatges que posseeix l'epigrafia, es que funcionen com una font d'informació independent, a més d'oferir una major precisió cronològica. Tot seguit, en el transcurs del treball es mencionaran i es comentaran una sèrie d'inscripcions i decrets honorífics, els quals creiem que són adients amb el tema que es planteja.

Cal aclarir que la gran majoria dels recursos bibliogràfics disponibles, provenen o s'han obtingut mitjançant els serveis i les plataformes digitals reconegudes a nivell acadèmic, com poden ser: *Jstor*, *Academia*, *Dialnet*, *Google Acadèmic* o *Internet Archive*, entre les més rellevants. Pel que fa a les fonts literàries antigues, un dels espais de recerca i de consulta més utilitzats ha estat *Perseus Digital Library Project*. En el cas de les inscripcions i les fonts epigràfiques, ací convendria fer una menció especial a la base *online* de dades que arrepleguen plataformes com *Attalus* —de caràcter general— o *Attic Inscriptions Online*, el qual es concreta en un àmbit geogràfic específic.

En aquest sentit, l'accès al sistema de les biblioteques virtuals, ens han permès obtindre tot un seguit de materials i recursos, sense els quals, difícilment haguérem pogut assolir el nostre estudi. Dit d'un altra manera, l'esdeveniment de la digitalització ha estat decisiu en l'elaboració del nostre TFM. Encara més, ens ha brindat l'oportunitat de prosseguir amb el procés d'aprenentatge i instrucció personal.

Com a últim punt, cal afegir que el treball presenta tota una sèrie de recursos (gràfics, imatges, mapes, taules), que es poden consultar dins de l'apartat final dels annexos. La finalitat dels següents materials, més enllà de dinamitzar i complementar el procés de lectura, és que el lector obtinga una millor aproximació i comprensió dels apartats teòrics expositius. En un àmbit d'estudi com és el camp de la història militar, des del nostre punt de vista, considerem que la presentació d'aquest contingut és quasi imprescindible. Respecte els següents recursos, la gran majoria dels materials que s'exhibeixen, són materials reutilitzats (o adaptats) d'alguna de les lectures, o bé, ens les han proveït les plataformes digitals d'institucions reconegudes. A més, convé destacar l'elaboració i introducció de materials propis, mitjançant l'ajut i la interpretació de les fonts d'informació adquirides.

2. GUERRA I GUERRERS. PRELUDI A LA FI DEL MÓN CLÀSSIC

Si hi ha alguna cosa que ha caracteritzat el paisatge polític de l'Hèl·lade, i el conjunt de les cultures del món antic, ha sigut el conflicte. El component bèl·lic és pot definir com un element, o un procés de caire “natural” d'aquestes societats. Tant és així que la cultura material icònica que hi posseïm, com és el cas de l'anomenada *paleta de Narmer*, l'*estela dels voltors* o l'*estela de Naram-Sin*, evoquen d'una manera prou evident, un gust pel triomf i l'eufòria de la victòria militar. En el cas grec, aquesta representació de la guerra es manifesta en la tradició oral de la poesia homèrica, sent la *Ilíada*, el poema èpic per antonomàsia. Per contra, el tema de la guerra en l'*Odissea* es reserva en un plànol més melancòlic, que no gloriós. Dit d'un altra manera, si la *Ilíada* es pronuncia com una fanfàrria de la proesa dels aqueus en Troia, el record de la lluita en l'*Odissea*, es traça més bé com una elegia:

«ἐπεὶ μάλα πολλὰ πάθον, καὶ ἀπώλεσα οἶκον
εὖ μάλα καιετόντα, κεχανδῶτα πολλὰ καὶ ἔσθλα.
ὦν ὄφελον τριτάτην περ ἔχων ἐν δώμασι μοῖραν
ναίειν, οἱ δ' ἄνδρες σόοι ἔμμεναι, οἳ τὸτ' ὄλοντο
Τροίην ἐν εὐρείῃ ἐκάς Ἄργεος ἵπποβότοιο»

«Jo [Menelau] vaig patir molt, i vaig perdre una casa
còmoda i bona, amb moltíssimes coses de preu que hi
havia. Tant de bo pogués viure només amb un terç de
fortuna, que s'hagueren salvat aquells homes que
abans es van perdre sobre la plana de Troia, lluny
d'Argos, pastura de poltres»

(Hom. *Od.* IV. 95)

Els poemes homèrics són, en essència, les fonts que ens parlen per primera vegada del món militar grec. Cal puntualitzar que Homer no és contemporani als fets de l'anomenada Guerra de Troia. Malgrat que el poema es fonamenta sobre un fet històric real, la ciutat històrica de Troia⁸ divaga molt de la ciutat homèrica que plantejava des d'un principi el celebre H. Schliemann. En paraules de J. Latacz: “la *Ilíada* de Homero es sólo una fuente secundaria para la historia de Troya” (Latacz, 2003 : 281).

A grans trets, i sense aprofundir en la qüestió del debat i les teories formulades al respecte, des de la perspectiva de la narració homèrica, la guerra de Troia és una operació militar a gran escala, en què es mobilitza una gran quantitat de guerrers i es disposa un seguit de recursos (com són les mil naus). Encara més, Homer ofereix la descripció d'un tipus de combat que no correspon amb les formes de guerra aristocràtica⁹ (individual) característica del s.XII a.C.¹⁰, sinó més típica de l'hoplítica que emergeix durant l'etapa arcaica. En l'*Ilíada* es nombren els diferents agents que participen i compareixen a la crida de la guerra, però d'entre tots aquests és Aquil·les la figura que determinarà el balanç final del conflicte¹¹. En diverses ocasions, Homer destaca el coratge i la valentia dels aqueus, però d'aquest gran contingent militar que es descriu, està ben lluny de les pretensions dels “professionals de la guerra”. Aquesta etiqueta es reservaria, en tot cas, al conjunt d'herois i els líders guerrers.

Amb independència de la veracitat del transfons històric en el qual es basa Homer, la importància dels poemes resideix en la pròpia descripció dels valors, creences i la realitat que percep la societat homèrica. Així mateix, el gran heroi protagonista de la guerra, Aquil·les, no deixa de transmetre l'ideal perfecte del guerrer aristòcrata. Sens dubte, els grans herois que protagonitzen el gran conflicte, els mou aquesta mateixa passió i eferescència; en virtut d'afrontar els greuges pendents. La valentia i l'honor són dues les qualitats més distingides dins de la poesia èpica¹².

⁸ Ací entren les diferents denominacions que adopta de la ciutat: *Hisarlik*, *Ilios*, *Wilos* o *Wilusa*; aquesta última entre els hitites (Latacz, 2003 : 150).

⁹ Hom. *Il.* XIX. 349.

¹⁰ Nivell esteganogràfic de la Troia VI / VII (Latacz, 2003 : 66).

¹¹ Hom. *Il.* I.120.

¹² Amb tot i això, Aquil·les, malgrat haver estat reconegut i honorat com el major dels guerrers que ha conegut l'Hèl·lade, en el món d'ultratomba l'heroi confessa el seu lament a Ulisses: “No em consoles de fet d'estar mort, Ulisses insigne: preferiria cavar la terra al servei d'algú altre, fins i tot si era algú sense herència i d'escassa fortuna, més que no ser el rei entre tots aquets morts, sense vida.” (Hom. *Od.* XI. 488-491).

La idea i el pensament de la guerra, *ergo* els valors que comporta el guerrer, els quals exposa el rapsoda grec del segle VIII a.C., perduraren i calaren en la societat grega antiga. En pocs mots, la guerra és presentada com la via violenta de la resolució d'un conflicte. En l'altra cara de la moneda, es col·loca la diplomàcia, que paradoxalment compleix la funció de defugir i despendre's dels danys col·laterals, els quals puga causar l'escenari del confrontament armat. Convé recordar que la guerra és un factor que identifica, però que al mateix temps, defineix la dinàmica de les cultures que engloben el marc geopolític de la *koiné*. Llavors, si el conflicte és congruent amb el *logos* grec, podria considerar-se la pau com una anomalia? Reformulem la pregunta, és la pau un estat aliè a la realitat grega?

El concepte de pau adopta, en cert sentit, un caràcter ambigu. Dins del vocabulari grec antic, el terme que més s'aproxima a la idea de "pau" és la de *eirene*¹³ («εἰρήνη»). No obstant això, el susdit mot grec no connota el significat modern de la paraula. En un sentit estricte, la definició de *einere* es limita al cessament temporal del confrontament, o en tot cas a "l'absència de guerra". Tanmateix, no hi ha que caure en la banalització del concepte. A l'igual que els panteó grec abraça la representació divina de la guerra en la forma d'Ares (Enyalios) i Atena, la pau és un concepte que també transcendeix al plànol diví i mitològic, personalitzant-se en una de les tres deesses que componen la triada de les *Hores*: Dike (justícia), Eunòmia (ordre) i Eirene (pau). En aquest punt caldria ubicar el comentari de M. Mirón: "Mientras que la paz, como la naturaleza, se encarna en forma de mujer, son los varones libres, los ciudadanos con completa capacidad política, los que tienen facultad de decidir sobre la paz y sobre la guerra, así como el pleno derecho de posesión de la tierra, es decir, de la naturaleza." (Mirón, 2004 : 26).

Tenint present que el conflicte predomina en el context històric i cultural grec, des d'aquesta lògica caldria considerar la pau com un estat "antinatural", o millor dit, artificial. Per il·lustrar, la pau actua d'igual manera, com per exemple el sistema i *corpus* de lleis. Ambdós són mecanismes arbitraris que regulen i garanteixen l'ordre social i polític. La pau actua com una barrera que limita i divideix els processos conflictuals. Així i tot, tant la guerra tant com la pau són construccions artificials producte de les relacions humanes¹⁴.

Aquesta divisió prevalent entre els conceptes de pau i guerra, es sovint comparat amb altres elements dicotòmics: ordre/caos, progrés/decadència... La pau ha estat relacionada amb el creixement i progrés econòmic. És una idea que està estretament vinculada amb la pràctica de l'agricultura, la llar, la família, i en aquest sentit, connectava amb el paper i els ideals que jugava la dona en el món antic grec (Mirón, 2004 : 22).

En contrast, el paradigma de la guerra ha representat un efecte contrari, però açò no és del tot cert. En primer lloc, caldria concebre la guerra com un "caos organitzat", és a dir, el conflicte, a l'igual que la pau, es regeix per uns paràmetres. La logística, la tàctica, l'estratègia... són els instruments que la configuren. La guerra no es pot concebre sense la coordinació de les forces que intervenen. Es per aquest motiu que la guerra és un escenari dinàmic. El batibull o bullit que puga engendrar el conflicte a nivell socioeconòmic, per expressar-ho d'una forma, són les variables residuals que generen els seus mecanismes i instruments (l'impacte dels exèrcits sobre el terreny). Aquest mateix plantejament es pot extrapolar a la concepció religiosa de la guerra. Així com Ares és la divinitat que assumeix el retrat de la guerra total i violenta («μαχη κρατειν») (Fornis, 2008 : 114), és la figura de Pal·las Atena qui professa un significat "ordenat" del conflicte¹⁵. Coincidint amb el plantejament de Bermejo: "La guerra puede ser planteada, sistematizada, incluso jurídicamente regulada para aminorar su crueldad. Lo que no puede ser es racionalizada,

¹³ Altres termes que s'aproximen al concepte de pau són *syntheke* o *sponde* (tractats). El valor de "tractat" en el concepte de *einere*, no s'assimilaria fins el segle IV a.C. (Mirón, 2004 : 16).

¹⁴ En l'últim cant de l'*Odissea*, després de la matança dels nobles a l'*oikos* d'Ulisses, els itaquesos desconcertats per l'acció despiadada i violenta d'Ulisses i Telèmac, decideixen fer-los front; però en l'últim moment, apareix en escena Atena —amb la fórmula de «ἀπὸ μηχανῆς θεός»— per tal d'aturar aquest acte d'*hibris* («ὑβρις»), concretant-se: "[...] un gran pacte de pau durador, obra de Pal·las Atena" (Hom. *Od.* XXIV. 546).

¹⁵ Archil. 94.

justificada” (Bermejo, 2004: 298). Recapitulant, la guerra —la conquesta i l'obtenció del botí— és configura com un altre generador econòmic (Bermejo, 2004 : 294).

Com ja s'ha anunciat, la marcialitat és una qualitat que, en major o menor magnitud, ha definit el comportament de les *póleis* gregues. Ara bé, des de la perspectiva panhel·lènica, el factor bèl·lic havia de funcionar com un instrument al servei i a la defensa de la pau comuna entre els grecs; és a dir, era assolir l'ideal de la *koiné eirene*. Seguint el *logos* dels antics, la guerra “justa” o justificada, es contemplava a través de la defensa conjunta de les «llibertats» dels grecs, envers l'amenaça de les forces hostils externes (bàrbars). Per contra, l'empresa de la guerra interna o *stasis*, es presència com una tragèdia que s'oposava a l'interés i al benestar d'*Hellas*¹⁶. Ací es on entra la cèlebre pronunciació de Tucídides:

«Τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν, καὶ τοῦτο ὅμως δυοῖν ναυμαχίαιν καὶ πεζομαχίαιν ταχεῖαν τὴν κρίσιν ἔσχεν. τούτου δὲ τοῦ πολέμου μῆκος τε μέγα πρῶτον, παθήματα τε ξυνηνέχθη γενέσθαι ἐν αὐτῷ τῇ Ἑλλάδι οἷα οὐχ ἕτερα ἐν ἴσῳ χρόνῳ»

«De los hechos anteriores el más importante fue la guerra contra los medos, a pesar de que ésta se decidió rápidamente en dos batallas navales y dos terrestres. La duración de esta guerra nuestra, por el contrario, ha ido mucho más allá, y ha ocurrido que en su transcurso se ha producido en Grecia desastres sin parangón en un período igual»

(Thuc. I. 23.1)

Les guerres mèdiques marquen un abans i un després en la història de Grècia. Les batalles i victòries decisives, s'esdevenen com a símbol de la “resistència” dels grecs contra el gran Rei. Els oradors del segle IV a.C. —posant en relleu el discurs de Demòstenes i Isòcrates— efectuen una mirada nostàlgica (propaganda ideològica) del passat d'Atenes; contemplant amb gran admiració¹⁷ les triomfals gestes militars que emprengueren els ciutadans atenesos en Marató i Salamina.

Retornant a la qüestió geopolítica de l'Egeu, seria adient recordar que anterior a la resolució de la contesa grec-persa del 467 a.C., la potència militar hegemònica havia estat tradicionalment sustentada pels lacedemonis. No obstant això, després de la confrontació amb l'Imperi Arquemènida, Esparta hauria de compartir la seva hegemonia amb la *pólis* veïna i aliada d'Atenes, mantenint-se un nou equilibri del poder. Des d'una vessant militar, els lacedemonis continuarien gaudint de la seva supremacia en el terreny del combat hoplític, de manera que l'imperialisme atenenc es refermava sobre el poder i superioritat naval; tret que emfatitzaria l'escriptor romà F. Vegeci, nou segles després:

Athenienses et Lacedaemonios ante Macedonas rerum potitos prisci locuntur annales. Verum apud Athenienses non solum rei bellicae sed etiam diuersarum artium uiguit industria, Lacedaemoniis autem praecipua fuit cura bellorum.

«Los viejos anales cuentan que los Atenienses y los Lacedemonios fueron potencias militares antes que los Macedonios. Entres los atenienses se cultivó no sólo la técnica militar sino también otras artes distintas, en cambio para los Lacedemonios el principal interés radicaba en las guerras»

(Veg. Mil. pref.)

El *arkhé* de la *stasis* grega, va més enllà d'un component ideològic antagònic arrelat entre el model democràtic atenenc i la diarquia lacedemònia. És una competició per l'hegemonia política, militar, territorial i econòmica. Així doncs, la Grècia del període clàssic viu en una situació de conflicte permanent, acceptant-se la guerra com un procés natural de les societats antigues. Seguint aquesta línia, podem raonar que la vessant de guerra, en el món grec, adopta dues dimensions: “guerra freda” («ἐιρήνη») i “guerra calenta” («στόσις»). Encara que els perses foren derrotats militarment, en realitat, el gran Rei seria el principal benefactor de la pugna civil grega. Allò que no aconseguí per la via de les armes, ho assoliria mitjançant les formes de diplomàcia i l'or. Aquesta estratègia encaixa amb la mítica locució llatina de *divide et impera*.

¹⁶ En la poesia homèrica ja es presenta amb aquest enfocament: «Sin familia, sin ley y sin hogar se quede quel que ama el intestino combate, que hiela los corazones» (Hom. II. IX. 63).

¹⁷ Isoc. VIII. 47; Dem. IV. 19.

Per ara, la qüestió important es centra en el conjunt d'aquells d'agents que participaren de forma activa en l'efemèride bèl·lica de l'Hèl·lade: els soldats-ciudadans.

2.1. L'hoplita, el soldat-ciudadà i la «pólis» grega

El territori és un factor determinant a l'hora de comprendre i obtindre una major aproximació al comportament econòmic, polític i social de la cultura, la qual es pretén incidir. L'Hèl·lade o Έλλάς, és una extensió territorial concretada en la zona del Mediterrani oriental, que està condicionada per dos aspectes geogràfics bàsics: el domini del paisatge orogràfic (Grècia continental i Àsia Menor) perfilat pel mar Egeu, preponderat per l'aglomeració i conjunt d'illes (Grècia insular). És en aquesta cruïlla d'accidents geogràfics es on germina i s'assisteix a la gestació de l'anomenat sistema o règim de les *póleis*. El relleu és un factor que determina el naixement i el desenvolupament de la ciutat-estat grega, configurant-se en una entitat paisatgística aïllada sobre el territori.

A grans trets, la *pólis* és la unitat política, econòmica i administrativa neuràlgica de la cultura i civilització grega. Pel que fa a la seva fortuitat, la *pólis* no consisteix en cap esdeveniment nou. En essència, és un fenomen que reproduceix i evoca l'estructura de les primeres cultures urbanes/hidràuliques engendrades en el bressol fluvial del Tigris i l'Eufrates (Mesopotàmia). Si bé es percep un paral·lelisme quasi evident entre ambos models, la magnitud de la *pólis* transcendeix la vessant quantitativa distintiva de les entitats urbanes. La *pólis* s'annexa i domina una part del territori (*chora*) on conflueixen els diversos òrgans de producció i sostenibilitat econòmica dependents (*komai*). Amb independència del nombre d'habitants o la quantitat d'edificis públics/administratius (*asty*), les *póleis* o ciutat-estats gregues es defineixen mitjançant la comunitat individus que la integren. La font que millor ho expressa és troba en el text de Pausànies:

«στάδια δὲ ἐκ Χαιρωνείας εἴκοσιν ἐς Πανοπέας ἐστὶ πόλιν Φωκέων, εἶγε ὀνομάσαι τις πόλιν καὶ τούτους οἷς γε οὐκ ἀρχεῖα οὐ γυμνάσιόν ἐστιν, οὐ θέατρον οὐκ ἀγορὰν ἔχουσιν, οὐχ ὕδωρ κατερχόμενον ἐς κρήνην, ἀλλὰ ἐν στέγαις κοίλαις κατὰ τὰς καλύβας μάλιστα τὰς ἐν τοῖς ὄρεσιν, ἐνταῦθα οἰκοῦσιν ἐπὶ χαράδρα. ὁμως δὲ ὅροι γε τῆς χώρας εἰσὶν αὐτοῖς ἐς τοὺς ὁμόρους, καὶ ἐς τὸν σύλλογον συνέδρους καὶ οὗτοι πέμπουσι τὸν Φωκικόν»

«Desde Queronea hay veinte estadios a Panopeo, una **ciudad de los focidios**, si se puede llamar **ciudad** al que no tiene edificios públicos ni gimnasio, ni teatro, ni ágora, ni agua que baje a una fuente, sino que viven en refugios al descubierto como cabañas de montaña junto a una torrentera. Sin embargo, su región tiene mojones con su vecinos, e incluso envían delegados a la Asamblea Focidia»

(Paus. X. 4.1)¹⁸

En síntesi, la *pólis* és el resultat final de la transformació política, econòmica, tecnològica i cultural que es forma després del col·lapse del món micènic. El desenvolupament de la *pólis* durant el període arcaic —període cronològic emmarcat entre el segle VIII i VI a.C.— des de la historiografia moderna es contempla com una fase preparatòria decisiva en l'evolució històrica de l'Hèl·lade¹⁹. A nivell polític, les monarquies comencen a ser reemplaçades pel poder ascendent dels grups socials dels *aristoi*, com a resultat de la ineficiència o insatisfacció amb la figura representativa dels *basileus*. Més que un procés «revolucionari», en el sentit estricte de la paraula, consistí en una mena de desmantellament de la pròpia institució.

A mesura que l'aristocràcia es feia amb el domini de l'esfera política, de manera paral·lela s'anunciava la integració dels nous òrgans institucionals de caire assembleari, com la *boulé* o la *ekklesia*. Des d'una perspectiva global, hi ha una tendència creixent cap a les formes de govern

¹⁸ Dins dels plantejaments aristotèlics, la ciutat es planteja com una entitat anterior a la casa, inclòs als membres de la comunitat (Arist. *Pol.* 1253a 13).

¹⁹ La transició entre les conviccions arcaiques i les clàssiques no són massa abruptes.

participatiu, cada vegada més pròximes o familiaritzades amb els trets de la democràcia. Atenent al cas d'Atenes, la reforma soloniana²⁰ impulsaria la participació i manifestació pública de la ciutadania atenesa en espais com l'*Ekklesia* i la *Bulé*. Per bé que es desenvoluparen els òrgans constitucionals, aquest procés és només un complement o una escissió derivada arran l'estat de crisi (*stasis*), confabulada amb la competició i confrontació entre els grups aristocràtics. Amb la ruptura dels règims monàrquics en el paisatge de l'Hèl·lade, s'incorpora una nova figura alternativa a la figura del *basileus*: el *tyrannos*.

Violent, despòtic, autocràtic, il·legítim, populista... són els adjectius que en major o menor grau s'associen amb l'arquetip del tirà; o aquesta és la visió que ofereixen els antics. En aquest sentit, la idea de la tirania s'assimila amb els mals governs. Segons Aristòtil: «[...] la tirania esta compuesta de las formas extremas de oligarquía y de democracia²¹; por eso es la más perjudicial para los gobernados [...]» (Arist. *Pol.* 1310b 2). La construcció negativa que efectuen tant els autors clàssics com hel·lenístics de la tirania, es cimenten a través de l'experiència i la imatge contemporània dels règims tirànics, considerant el model dels tirans siracusans.

La tirania que s'experimenta en el context de la crisi (*stasis*) del segle VII i VI a.C., és un fenomen que adopta diferents matisos. Encara que es pot deduir un patró en l'evolució dels tirans, en general, les tiranies arcaiques predomina un comportament heterogeni (Sierra, 2014 : 74). Respecte a la impressió del tirà, és una figura que s'oposa i que governa envers la classe aristocràtica. De fet, les etapes de 'prosperitat' o 'progrés' que experimenten algunes de les *póleis* gregues, succeïx sota l'experiència dels règims tirànics. El debat de la tirania a Grècia adopta una gran magnitud i complexitat dins dels estudis discussió. Per ara hem de deixar en suspens l'estat de la qüestió de les tiranies —que recuperarem en el secció vinent— i centrar el punt pendent de l'aspecte «revolucionari» militar que neix al món grec.

«συμβalόντες δὲ ἐνίκησαν τοὺς Κυρηναίους τοσοῦτο ὥστε ἑπτακισχίλιους ὀπλίτας Κυρηναίων ἐνθαυῖα πρᾶξεν»

«En la batalla los libios infligieron a los cireneos una tan gran derrota, que éstos perdieron allí siete mil **hoplitas**»

(Hdt. IV. 160.3)

El següent fragment que s'acaba d'exposar, consisteix en una de les primeres fonts on es menciona, de manera explícita, el terme grec «hoplita» (ὀπλίτης). Com s'ha comentat al principi de l'apartat, Homer realitza una detallada descripció dels mètodes del combat i l'armadura d'Aquil·les —en especial sobre el seu escut—, concordant amb els models de lluita hoplítica. Tot i això, no s'especifica el següent terme. Convé repetir que els herois homèrics no són soldats, sinó guerrers aristòcrates que s'enfronten en una lluita singular. Tot i que, l'anomenat 'pare de la història'²² utilitza aquest llenguatge militar concret, convendria destacar que l'art s'avança una vegada més a l'escriptura; és a dir, les primeres representacions figuratives de l'hoplita apareixen ja en els vasos ceràmics arcaics del segle VII a.C.²³.

Tant les tàctiques de formació militar (*phalanx*) com la panòplia hoplítica, no deriva d'una invenció puntual, ans al contrari. L'hoplita és el resultat de les transformacions politicoeconòmiques que es produeixen durant l'etapa arcaica. Arran el procés d'institucionalització de les *póleis* gregues, i amb la progressiva irrupció de la ciutadania en l'esfera pública i política, el pensament de la guerra individual aristocràtica es capgira. Política i guerra són dos conceptes gairebé units. En aquest sentit, els afers de la política estan implícitament lligats amb l'escenari bèl·lic. A grans trets, la innovació o els canvis que es conceben dins del l'àmbit militar, quasi sempre estan condicionats pels factors externs. En el cas de la reforma hoplítica es conflueixen tres factors:

²⁰ El zènit de la reforma de Soló es localitza principalment en la *seisachtheia* o l'alliberament del deute, i en segon lloc, en la divisió censatària entre: *pentakosiomedimnoi*, *hippeis*, *zeugites* i *theies* (Requena, 2005 : 112-113).

²¹ Ací Aristòtil es refereix a la *aisymnetia* o la «tirania electiva» (Arist. *Pol.* 1285a 14).

²² Epítet original de Ciceró, el qual atorga a Heròdot en *De Legibus: patrem historiae* (l. 5), però en un sentit crític.

²³ Un dels exemples més vistosos i coneguts és el vas prolicromat de l'opla *Chigi* exposada actualment en el *Museo nazionale etrusco di Villa Giulia* a Roma.

- **Tecnològic.** La incorporació de la panòplia hoplítica. En un sentit més estricte, part de l'armament i armadura que utilitzava l'hoplita —l'escut i la llança— no suposa cap innovació en el món de l'antiguitat. Al contrari, és posa en relleu el refinament i la perfecció de l'equip militar heretat dels guerres aristocràtics d'època micènica. És la conceptualització de la guerra avançada. Així mateix, la principal peça que defineix i denomina l'hoplita és l'escut («ὄπλον» / «ἄσπις»), una peça rodona de fusta recoberta amb una placa fina de bronze, que arribava a cobrir el tors i les cuixes. Més enllà de resguardar els punts vitals d'aquells que el subjectaven²⁴, en formació (*taxis*), cada *aspis* cobria i protegia els companys adjacents. Per tant, la col·locació consecutiva d'aquest escuts posicionats en línia, constituïa un escamot defensiu, compacte i de difícil penetració. En segon lloc, es situen les cnèmides (*knêmis*), un altre accessori que cobria allà on l'escut no podia arribar; és a dir, la tibia. Mentrestant, en la part superior, el casc és configura com un altre element important de la panòplia de l'hoplita²⁵. Per últim es posiciona la cuirassa, que es constituïa com l'accessori complementari que completava tot el conjunt. Respecte a les armes ofensives, es disposa de la llança o *dorí* (2-2'5 m de llargària), junt amb el suplement d'armes curtes (*xiphos* / *kopis*).

Aquesta és la imatge que correspondria amb el model clàssic. Cal tindre present que la panòplia dels soldats-ciudadans no es manté com un model estàtic. Des del segle VII a.C. fins el segle IV a.C., hi ha una progressiva evolució morfològica de l'armament i l'armadura dels hoplites. Aturar-se en l'anàlisi d'aquesta transformació requeriria la projecció d'un segon treball. Per últim, encara que el desenvolupament de la panòplia és una aspecte fonamental, la força de l'hoplita no resideix en el combat individual, sinó en el cooperatiu:

«καλὸν δὲ καὶ τὸ τακτικὸν εἶναι· πολὺ γὰρ διαφέρει στρατεύμα τεταγμένον ἀτάκτου, ὥσπερ λίθοι τε καὶ πλίνθοι καὶ ξύλα καὶ κέραμος ἀτάκτως μὲν ἐρριμμένα οὐδὲν χρήσιμά ἐστιν, ἐπειδὴν δὲ ταχθῆι κάτω μὲν καὶ ἐπιπολλῆς τὰ μήτε σηπόμενα μήτε τηκόμενα, οἷ τε λίθοι καὶ ὁ κέραμος, ἐν μέσῳ δὲ αἷ τε πλίνθοι καὶ τὰ ξύλα, ὥσπερ ἐν οἰκοδομίᾳ συντίθεται, τότε γίνεταί πολλοῦ ἄξιον κτῆμα, οἰκία»

«También es bueno conocer la táctica, pues hay mucha diferencia entre un ejército formado en orden y otro desordenado, lo mismo que las piedras, ladrillos, maderas y tejas tirados desordenadamente no sirven para nada, pero una vez colocados en orden, debajo y en la parte superior los materiales que no se pudren ni se estropean, o sea las piedras y las tejas, y en medio los ladrillos y la madera, tal como van dispuestos en la construcción, entonces resulta la casa una propiedad de gran valor»

(Xen. *Mem.* III. 1.7)

- **Econòmic / social.** Els membres que integraven els cos hoplític provenien principalment del món rural. En conjunt, els hoplites eren petits camperols que posseïen una parcel·la reduïda de terra (*kleros*). Aquest soldat-ciudadà és una unitat estretament vinculada amb el territori de la *chora*. Amb la ingerència i transformació del món agrari, els camperols comencen a dominar una part important de l'espectre social²⁶. Aquesta irrupció havia de ser compensada amb la representació en el *corpus* cívic (la ciutadania), i per tant, estaven compromesos amb la defensa dels interessos i els valors representatius de la comunitat. L'equipament havia de ser costejat particularment. L'armadura i l'armament variava segons el règim econòmic disponible. Evidentment, aquells amb majors recursos podien accedir a la panòplia completa (infanteria pesada), mentre els sectors socials més humils havien de conformar-se amb el manteniment del conjunt bàsic. Abans d'introduir l'últim punt, seria convenient exposar un fragment de l'obra

²⁴ Dues parts de subjecció: el *porpax* era l'anell central que s'ajustava a l'avantbraç, mentre que l'*antilabé* era una mena de correja la qual s'empomava (García, 2005 : 81).

²⁵ Sens dubte el casc més icònic dels hoplites és el corinti, el qual oferia una protecció prou completa del rostre i el crani, però que restringia la visibilitat dels combatents.

²⁶ «[...] al crecer las ciudades y fortalecerse los hoplitas fueron más los que participaban del gobierno» (Arist. *Pol.* 1297b 10).

lírica d'Arquíloc de Paros²⁷, el qual resumeix els dos punts desenvolupats: la rellevància i el símbol de l'escut, junt amb el manteniment particular de la panòplia hoplítica:

«ἀσπίδι μὲν Σαίων τις ἀγάλλεται, ἦν παρά
θάμνωι ἔντος ἀμώμητον κάλλιπον οὐκ
ἐθέλων, αὐτόν δ' ἐξεσάωσα, τί μοι μέλει
ἀσπις ἐκείνη; ἔρρέτατ ἐξαύτις κτήσομαι οὐ
κακίω»

«Un tracio es quien lleva, **ufano**, mi escudo: lo eché sin pensarlo, junto a un **arbusto**, al buen **arnés** sin reproche, pero yo me salvé. ¿Qué me importa, a mí, aquel escudo? ¡Bah! Lo vuelvo a comprar que no sea peor»

(Archil. 6)

- **Polític.** A força de la ingerència dels ciutadans en l'àmbit de la política, la qüestió de la guerra passa a ser el centre de l'atenció pública; esdevenint-se la defensa de la *pólis* en l'afer primordial de l'estat. Dit d'un altra manera, s'estableix una mena de "pacte social" o compromís mutu entre l'individu i la *pólis* (la comunitat). Ací convendria ubicar l'apoteigma d'Aristòtil: «El gobierno debe estar constituido sólo por los que tienen las armas²⁸». Aquest és un principi que bé es pot compartir amb la visió de les entitats polítiques contemporànies; només l'aparell de l'estat pot exercir i monopolitzar l'ús de la violència. Des d'aquest prisma, la *pólis* —la comunitat d'individus— sustenta aquest poder. El soldat-ciudadà o l'hoplita és l'expressió de la comunió entre l'esfera política i militar "democratitzada". Encara més, el combat hoplític és una extrapolació dels ideals democràtics sobre l'espai de la lluita; afirmant-se a través de la col·laboració combativa dels ciutadans en armes. Per il·lustrar, tant la falange com la *pólis* adquireixen una mateixa magnitud pràctica/simbòlica. Ambdós són elements tancats que només es sustenten mitjançant la col·laboració, participació i coordinació dels ciutadans integrats. Recapitulant, l'hoplita és la representació màxima de la guerra «col·lectivitzada».

Com es podrà pressuposar, hi ha una simbiosi de tres elements: el component militar de la figura dels soldats (l'hoplita), l'estatus de la ciutadania, i en última instància, el factor de la terra (l'agricultura). En paraules de M. Trundle: "Farming and fighting, therefore, intrinsically connected as they were, each had become closely connected to citizenship and ideals of manhood in the world of the fifth and fourth century Greek states." (Trundle, 2017 : 43). La ciutadania és un instrument que identifica i reconeix els privilegis dels individus acceptats per la comunitat de la *pólis*. De manera paral·lela la ciutadania és també un element que restringeix i discrimina a un ampli sector demogràfic de la societat grega²⁹, situant en primer lloc les dones³⁰, junt amb els *metecs*. Participar en la política, en el món grec, implica contemplar la dimensió del món bèl·lic. Encara que, la guerra passa de ser una empresa "privada" a una *res publica*³¹ —amb l'esdeveniment de la *pólis*— només tenen cabuda aquells qui gaudeixen dels drets cívics de la ciutadania. Recollint el que s'ha dit, la concepció del soldat i el ciudadà es retroalimenta en el món de les ciutats-estat gregues. Per acabar, la *pólis* i el conflicte formen part del procés natural de la societat grega. No obstant això, l'obsessió per la pràctica —o l'ofici— de les arts bèl·liques poden induir, segons el *logos* aristotèlic, a l'aïllament social i la corrupció del *ethos* de l'individu:

²⁷ De les peces que es conserven de la seva obra, el poeta grec ens brinda alguns exemples sobre el comportament dels hoplites del segle VII a.C. (Archil. 4). D'Arquíloc es conserva un gran compendi d'elegia bèl·lica duta a terme durant la colonització de Tasos (Berruecos, 2018 : 47).

²⁸ Es refereix als hoplites (Arist. *Pol.* 1297b 7).

²⁹ La tribu (*phylé*) determina i identifica l'origen genealògic ancestral, i al mateix temps, confecciona la comunitat cívica de la *pólis* (Requena, 2005 : 78).

³⁰ En el món grec la dona ocupa un paper secundari i subordinat a la tutela de l'home (*kirios*). Ací l'excepció es localitza en el cas d'Esparta i Gortina, que a diferència de *póleis* com Atenes, la dona posseïa una major llibertat i independència econòmica (Cepada, 2000 : 170). Aleshores, la dona al no obtenir la condició de ciutadania, tampoc podia accedir als afers del conflicte. En aquest sentit, no és casual que la representació de la pau (Eirene) estiga associada amb la figura femenina i la llar. Per contra, el plantejament de Plató trenca amb aquesta idea, és a dir, les dones havien de participar tant en l'exercici de la «γυμναστικής» (*gymnastikís*) com en la «ὀπλομαχίας» (*oplomachías*) (cf. Plat. *Leg.* 7.813e).

³¹ Una de les possibles interpretacions que es poden extreure, és entendre el marc de la guerra com un espai d'"integració" social.

«ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλος ἐστίν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος: ὡσπερ καὶ ὁ ὑφ' Ὀμήρου λοιδορηθεὶς “ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέσπιος” ἅμα γὰρ φύσει τοιοῦτος καὶ πολέμου ἐπιθυμητής, ἅτε περ ἄζυξ ὦν ὡσπερ ἐν πεττοῖς»

«De todo esto es evidente que la **ciudad** es una de las cosas naturales, y que el hombre es por **naturaleza** un animal social, y que el insocial por naturaleza y no por azar es o un ser inferior o un ser superior al hombre. Como aquel a quien Homero vitupera: *sin tribu, sin ley, sin hogar*, porque el que es tal por naturaleza es también **amante de la guerra**, como una pieza aislada en el juego de damas»

(Arist. *Pol.* 1253a)

En termes absoluts, l'hoplita no es componia com una unitat professional. Els contingents de soldats-ciudadans, tendeixen a la forma de milícies ciutadanes (no professionals) les quals s'organitzen en temps de guerra. L'eficiència del següent cos militar, s'assenta al voltant de la disposició i execució de la mateixa panòplia pesada hoplítica. De fet, l'èxit de la falange resideix en la seva simple comprensió i eficiència. Així doncs, no precisa del requeriment o la intromissió de cossos militars especialitzats o severament instruïts en el camp de les arts bèl·liques. Una vegada més, Esparta és el cas que s'oposa a aquesta norma, consistint el model exemplar de la societat marcialitzada. L'educació lacedemònia (*agōgē*) és caracteritzada per ser un sistema selectiu, a més d'exigent, en el procés de formació dels ciutadans (*homoioi*) de la *pólis*; predominant l'exercici físic, combinat amb les pràctiques artístiques i l'entrenament militar³² (estimulació de la competitivitat i els valors del combat cooperatiu). Citant una vegada més a Trundle: “The argument that follows suggests that Sparta’s reaction to defeat in the sixth and early-fifth centuries BCE initially made Sparta stronger and defined its place as the most powerful state in the Peloponnese and in Greece.” (Trundle, 2018 : 144). Aquest esforç i obsessió dels espartans per l'educació del ciutadà —implicat directament en la vessant militar, més els deures públics dels iguals— condueix a l'enteniment de l'ascens i domini de la ciutat-estat d'Esparta en l'escenari de les relacions conflictuals del Mediterrani oriental. De la mateixa manera que el conflicte es converteix en un assumpte col·lectiu, la guerra també professaria una noció sagrada³³ (protocol·lari) marcada pels ritus i la tradició militar.

Esparta no serà l'única *pólis* grega que mantindria en actiu un cos professional d'elit. A través de la font d'Heròdot i Tucídides, es destaquen el que podrien ser *mores* de soldats-ciudadans escollits; o millor dit, unitats ensinistrades en les arts de la guerra hoplítica (*hoplomakhía* / «ὀπλομαχία»). Nogensmenys, encara estem lluny de la generalització i proliferació de bandes que es dediquen a la professió de la guerra. Hi haurà que esperar fins les acaballes del s.V a.C. per apreciar aquest esdeveniment social-militar. D'altra banda, és probable que el fenomen del mercenari grec hagi vist la llum durant el segle VIII a.C.³⁴, coincidint amb el procés i formació del nou estil de lluita cooperativa dels hoplites. Una prova d'açò l'obtenim una vegada més de la font d'Heròdot (amb la corroboració d'alguns materials epigràfics³⁵), o dins de l'obra del ja mencionat poeta-mercenari Arquíl·oc de Paros:

«[1] εἰμί δ' ἐγὼ θεράπων μὲν Ἐνυαλίῳ ἀνακτος καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος. [2] ἐν δὸρ'ὶ μὲν μοι μῆζα μεμαγμένη, ἐν δὸρ'ὶ δ' οἶνος Ἴσμαρικός, πίνω δ' ἐν δὸρ'ὶ κεκλιμένος»

«[1] Soy un siervo, yo, de Enialio, señor de la guerra, y un experto en el don de las Musas amable. [2] Me gano mis chuscos de pan con la **lanza**, y el vino de Ismarcon la **lanza**, y bebo apoyado en la **lanza**»

(Archil. 1-2)³⁶

³² S'inclouia també la pràctica d'altres arts, entre altres la música o la dialèctica. La fase més extrema de l'aprenentatge lacedemoni es situa en l'anomenada *krypteia*, consistint en un ritual d'iniciació pel qual eren escollits els membres de la elit militar espartana.

³³ Hdt. VI. 56. 1.

³⁴ Pel que fa a la figura del mercenari durant l'etapa prèvia (cf. Isoc. XII. 82), s'adrecem al plantejament de M. Bettalli: “In Omero è assente il contesto economico in grado di generere la figura del mercenario a tutto tondo; non esiste un'economia monetaria, non esiste soprattutto una guerra che esca dal ristretto gioco di pochi nobili che, a secondo delle amicizie, dei vincoli di ospitalità, di parentela.” (Bettalli, 2013 : 35).

³⁵ L'estàtua del Pedon és l'exemple que millor ho il·lustra. La següent peça votiva cercada en l'antiga *pólis* de Pyrene, es pot llegir una inscripció de caràcter honorífic. En aquesta dedicatòria el faraó Psamètic I reconeix i condecora el servei del mercenari Pedon amb l'entrega d'un braçalet d'or i 'una ciutat' (Borrego, 2003 : 260).

3. EL SEGLE IV A.C.: L'ERA DELS MERCENARIS

Abans d'aprofundir en la qüestió general dels mercenaris grecs, convendria afrontar els problemes persistents que acumula l'observació de la següent entitat militar. Començant pel propi apartat lingüístic o etimològic del terme 'mercenari', cal aclarir que no hi ha una paraula —en antic grec— que designi de manera específica el concepte o l'ofici del mercenari³⁷. Des dels diversos autors i fonts consultades, s'aprecia l'ús d'una nomenclatura diversa, la qual varia segons el període cronològic que es contempli. El terme més enunciat pels antics és el de *xénos* («ξένων»), que pren el sentit literal d'"estranger", entre altres significats del mot. Junt amb aquest primer terme, es situa una segona denominació: el *epikouros* («επικουρος»). Aquesta que pot expressar l'aptitud d'"aliat", "servent" o fins la d'"ajudant"³⁸. El present terme ja apareix en els versos de l'esmentat Arquíloc de Paros, tractant-se —possiblement— d'un dels primers conceptes que referencien la tasca del "mercenari" en el món grec:

«Γλαύκ', ἐπίκουρος ἀνὴρ τόσσον φίλος, ἔσκε μάχηται»

«Un **mercenario** es **amigo**, Glauco, mientras combata»

(Archil. 15)

Mentrestant, a partir de mitjans del segle V i principis del IV a.C., entre els escrits dels antics irromp la utilització d'altres dos mots: *misthophoro*³⁹ («μισθοφόροι») i *sitêresion*⁴⁰. A diferència dels anteriors conceptes mencionats, en aquesta ocasió ambdues paraules estan associades amb la idea del guany i el profit econòmic. Desglossant el primer dels termes, l'arrel *misthos* en grec es tradueix amb el sentit d'"estipendi" o "salari". Per tant, una de les possibles interpretacions que pot conduir el significat complet del terme, és la condició social d'"assalariat", és a dir, una persona que presta la seva força de treball o un servei a canvi d'una remuneració econòmica.

Continuant amb el segon dels conceptes exposats, el *sitêresion* adquireix una dimensió quasi equivalent que amb el *misthos*, ubicant el matis amb el tipus del pagament. Apel·lant a etimologia del terme, l'arrel del mot és *sitos*, que significa "blat". Açò en paraules de A. Mysłowska: "es la asignación de dinero para la compra de alimentos, lo que hoy en día podríamos poner en relación con la 'dieta'" (Mysłowska, 2014: 74). No obstant això, ací els experts adopten diferents postures, quant a les formes de compensació econòmica —en espècie o en valor monetari (figura 1)— reservats als contingents mercenaris grecs⁴¹. Així mateix, una de les propostes alternatives que

³⁶ Aquest fragment pertany a la traducció realitzada per Juan Ferraté, dins de *Líricos griegos arcaicos*, Biblioteca menor, 406, Barcelona, 1996. D'altra banda, en la traducció i notes de E. Suarez en *Yamógrafos griegos*. Biblioteca Clásica Gredos, Madrid, 2002., es puntualitza que el terme grec «δορί» (dorí) pot interpretar-se de dues maneres, i per consegüent, obtindre dues lectures diferents del fragment. Per una costat, el mot pot designar la característica llança de l'hoplita. Per l'altre, la paraula també pot remetre a la fusta dels vaixell, fent una al·legoria de les naus: «[2] En la nave tengo pan amasado; en la nave vino de Ísmaro y bebo en la nave recostado».

³⁷ A l'igual com el concepte grec de 'pau' (cf. p.12).

³⁸ El mot *epikouros* en els discursos dels oradors atenencs del segle IV a.C., seguint a Trundle, designa: "assistance, in defense, legally, medically or for friendship" (Trundle, 1996 : 60).

³⁹ En la font de Tucídides el terme es presenta de manera limitada (I. 35.4; VI. 43.1; VII. 57.3), i que com destaca Gómez, l'utilitza en gran mesura per a referenciar als soldats-mariners contractats (Gómez, 2013 : 57). Per contra, en Xenofont fa un ús més accentuat del terme. La maduració del concepte s'inicia a partir dels autors grecollatins, prenent com a exemple la lectura de Diodor Siculus. Coincidint amb el plantejament de Gómez, és possible que el terme *misthophoros* siga una transliteració de la paraula llatina de *mercennarius*, aplicada de forma inconscient per l'historiador sicilià (Gómez, 2013 : 57). Citant a Trundle: "Among the Greek historians of the Roman period, *misthophoros* became the standard word used of mercenaries of the Classical world." (Trundle, 2004 : 10).

⁴⁰ En Demostenes, tant la categoria *misthos* com *sitos* arriben a confondre's amb el mateix significat (Dem. IV. 28-19; Bettalli, 2013 : 415). Seguint aquesta mateixa línia, alguns dels especialistes de la matèria consideren que el concepte «ξένων» i «μισθοφόροι» es situen en un mateix plànol (Mysłowska, 2014: 74). A més d'això, el terme pareix sobreviure en Diodor de Sicília (Diod. XIV. 53.4.) com a part de la recompensa del botí de guerra obtingut.

⁴¹ Plut. *Dio* 31

caldria valorar és la de Bettalli, el qual formula la diferenciació (teòrica) al voltant del tipus de metall efectuat⁴²:

“In termini monetari, il *sitos* sarebbe stato corrisposto con monete in bronzo leggermente sopravvalutate, di circolazione locale; il *misthòs* invece sarebbe stato liquidato con monete in argento/oro del valore di 10-20 dracme. Tale distinzione non può essere mantenuta e deve essere considerata una costurizione teorica” (2013 : 340).

Encara més, es destaquen altres conceptes —menys freqüents— com *barbaroi* o *doriphoroi*, resultats de l'alteritat (Quesada, 1999 : 18). Com es pot comprovar, cap dels vocables enunciats evoca una concreta descripció de la figura dels mercenaris, pel fet de la reutilització o reaprofitament de la terminologia del llenguatge grec, permetent una lliure interpretació. No obstant això, açò no respon a la nostra pregunta; què s'entén per mercenari? Reformulem la pregunta, què comprenen els antics grecs per 'mercenari'?

En suma, la primera impressió del mercenari que s'obté a través del prisma etimològic i lèxic del grec antic, és dit d'una persona, o un grup d'individus, els quals presten un servei militar temporal a una comunitat la qual no pertanyen (*metecs, xenoí*) —per consegüent no posseïxen la condició de la ciutadania, a excepció de l'original pròpia— en benefici d'una paga o compensació de caràcter econòmic. Al mateix temps, el mercenari des de la perspectiva de les fonts gregues, pot ser contemplat com un aliat o el servidor d'una causa (*epikouros*), transgredint amb la instrumentalització del mercenari com un recurs bèl·lic prescindible.

La dificultat primordial que arrossega el tema dels mercenaris en els estudis actuals —coincidint amb la revisió recent de Gómez— es situa en el projecció i implantació de les conviccions contemporànies: “El gran problema del estudio del fenómeno del mercenariado en la Antigüedad es su inevitable comparación con el mercenario moderno” (Gómez, 2011 : 201). El concepte propi de “mercenari” ha tingut una trajectòria històrica bèl·lica marcada pels influxos de cara a la vessant política i les relacions internacionals. En opinió nostra, considerem que la idea actual que es percep del mercenari beu de la tradició renaixentista⁴³ (Péré, 2011 : 148-9) i els cronistes baixmedievals, concebant i prenent el cèlebre cas de la Gran Companyia Catalana d'almogàvers (*francorum hostes*), descrita en la *Crònica* de Ramon Muntaner:

Queus dire? Quels homens de mar qui foren estats en les galees hagren tant guanyat, que per tostemps ne pogren esser benenants ells e els llurs, si ho sabessen guardar. E com los almugavers e els vervents de maynada varen lo gran guany quels homens de mar hagren feyt, hagren ne gran enveja [...].

(Cap. XLL)

Arribats a aquest punt, si introduïm i apliquem el concepte actual de «mercenari» en el context antic de l'Hèl·lade, en certa mesura, estaríem efectuant una interpretació anacrònica del passat. Alguna de les propostes més extremes es localitza en la tesis d'A. Chueca⁴⁴, que aparentment es posiciona en contra de l'existència de la figura o el fenomen social del mercenariat durant el segle V a.C. (Quesada, 1999 : 16). Tot i això, aquesta tesis manca de fonament⁴⁵, atès que el mercenari és una figura àmpliament acceptada (i inqüestionada) ja des de la realització dels primers estudis rigorosos encapçalats per Parke i Griffith, fins als estudis més actuals (Trundle, Bettalli, Gómez...). D'altra banda, convé recordar que la lectura o interpretació del fenomen social del mercenariat que

⁴² Des d'una perspectiva econòmica, el moviment i activitat exponent de forces mercenàries gregues sobre el l'escenari Mediterrani oriental hauria requerit, per part de les *póleis* gregues, la manutenció del tresor i el desenvolupament avançat —en actiu— d'un sistema monetari: “Le développement du mercenariat postulait l'existence d'une grande circulation monétaire, capable d'alimenter ce marché particulier en moyens financiers.” (Marinovic, 1988 : 271).

⁴³ En l'obra ja citat de N. Maquiavel de *Dell'arte della guerra*, emet un discurs teòric militar que tendeix a la comparació dels models de guerra clàssica (grecoromana) i moderna (monarquies europees i ciutats-estats italianes). L'autor florentí no només es fixa en les tàctiques militars antigues, sinó que les considera superiors a les formes de lluita i organització dels exèrcits de les potències europees hegemòniques del seu moment (cf. VII).

⁴⁴ En aquest cas no s'ha pogut accedir a la consulta directa de l'article de A. Chueca (Sevilla, 1994).

⁴⁵ La disposició i la quantitat de fonts antigues que ens parlen d'aquest tipus de soldat és més que evident: “Mercenaries were not an invention of the fifth century; they are almost as old as warfare itself, although it is true to say that large-scale source evidence only starts to appear for the period of the fifth century and later.” (Stephen, 2012 : 22).

es germina a finals del període clàssic, es projecta des del pensament i la idea estigmatitzada del mercenari modern/contemporani. Ara bé, la qüestió que ve a continuació és, quina és la perspectiva del mercenari actual?

Com s'ha comentat de manera parcial en l'apartat introductori, en el dia d'avui, la figura del mercenari acumula una sèrie d'atributs pejoratius. Aquest repudi social sobretot es basa en la recent experiència i actuació d'empreses militars privades en zones de conflicte; motivades no per la "defensa de la pau"⁴⁶ sinó en funció de la rendibilitat econòmica. Encara més, el mercenari és una mena de soldat que s'associa i vinculat estretament amb els anomenats senyors de la guerra (*warlords*) i els règims o faccions de caràcter dictatorial o autoritari, que no amb els governs democràtics. A més d'això, no caldria oblidar la implicació d'aquesta força en els crims de guerra⁴⁷. Una de les definicions "oficials" actuals que recull el mercenari contemporani es compila dins del primer protocol addicional de la *Quarta Convenció de Ginebra*⁴⁸, que diu així:

Article 47 — Mercenaries

1. *A mercenary shall not have the right to be a combatant or a prisoner of war.*
2. *A mercenary is a person who:*
 - a) *is specially recruited locally or abroad in order to fight in an armed conflict;*
 - b) *does, in fact, take a direct part in the hostilities;*
 - c) *is motivated to take part in the hostilities essentially by the desire for private gain and, in fact, is promised, by or on behalf of a Party to the conflict, material compensation substantially in excess of that promised or paid to combatants of similar ranks and functions in the armed forces of that Party;*
 - d) *is neither a national of a Party to the conflict nor a resident of territory controlled by a Party to the conflict;*
 - e) *is not a member of the armed forces of a Party to the conflict; and*
 - f) *has not been sent by a State which is not a Party to the conflict on official duty as a member of its armed forces.*

Tornant a l'epicentre de la terminologia grega antiga, alguns dels conceptes analitzats com és el de *epikouros*, designa un tipus de mercenari que només respon a un estimul o incitació econòmica, sinó també d'origen polític. Per concretar, estariem front un nou tipus de combatent el qual es qualificaria com a "mercenari polític"⁴⁹, o si es preferix "voluntari". En aquest termes, una part del mercenariat grec estaria subjectat al compliment de pactes d'hospitalitat i amistat («ξενία» i «φιλία»), configurant així la complexa xarxa de relacions polítiques del Mediterrani antic. Per tant, la dimensió del "mercenari" en l'antiga Grècia respon a un paràmetre sociopolític complex.

Misthophoro, xenoi, epikouros, sitêresion... són les diferents modalitats derivatives que conforma la imatge, percepció i realitat social del mercenari en l'antiguitat. En contrast amb la resta de denominacions d'unitats militars («μάχιμοι»), com és l'infanteria pesada, les unitats lleugeres d'escaramussa o els regiments de cavalleria, reben una terminologia que va en funció de les armes, l'armadura o a l'estil de lluita emprat: «ὀπλίτης» (*hoplites*), «γυμνήται» (*gymnetae*), «πελτασται» (*peltastes*), «τοξοται» (*toxotai*), «ἵππεις» (*hippeis*). La terminologia militar grega

⁴⁶ Aquesta és la idea típica que adoptaran els exèrcits «pots-revolucionaris», és a dir, els exèrcits nacionals.

⁴⁷ Una mostra recent: Beamont, P. (4 Oct. 2021) "War crimes and crimes against humanity committed in Libya since 2016, says UN". *The Guardian* — Sivathanan, N. (30 Nov. 2020) "British mercenaries investigated over Sri Lanka war crimes". *BBC News*.

⁴⁸ ICRC (2010). *Protocols Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), of 9 June 1977*. Part III, Section II, Article 47. [en línia] Disponible a: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf

⁴⁹ De manera genèrica, s'ordenarien dos categories de mercenaris: el "mercenari econòmic" i el "mercenari polític". D'aquest últim, es pot fixar un exemple en la història bèl·lica del segle XX, ubicant el cas de les *Brigades Internacionals*, els quals es confeccionaren en cossos armats de voluntaris d'ideologia antifeixista (provinents d'arreu del món) que prenguen part en la Guerra Civil espanyola. Un altre exemple serien els regiments d'infanteria africana i asiàtica emprades per les potències imperials europees durant la Primera Guerra Mundial.

tendeix a especialitzar-se i avança, a mesura que s'incideix en el marc bèl·lic hel·lenístic⁵⁰. Cal insistir i reparar en el present apartat, a fi de no recaure en els mateixos convencionalismes que impregna el debat.

Adherint-nos al panorama de l'esfera intel·lectual grega del segle IV a.C., el debat dels mercenaris pareix bifurcar-se en dues direccions. No obstant això, una important part dels autors antics d'aquest període (posant en el punt de mira sobre els oradors atenesos), predomina un discurs hostil contra els mercenaris. En relació amb les obres d'Aristòtil, destacant alguns dels fragments en l'esmentada *Política*, *Retòrica* i *Ètica a Nicòmac*, es perpetua la idea tradicional del mercenari⁵¹, repetint la convicció maniqueïsta del bon soldat i el dolent. El pensament aristotèlic s'empara al voltant del valor i efectivitat dels soldats-ciudadans envers els contingents mercenaris:

«οἱ στρατιῶται δὲ δειλοὶ γίνονται, ὅταν ὑπερτείνῃ ὁ κίνδυνος καὶ λείπωνται τοῖς πλήθεσι καὶ ταῖς παρασκευαῖς: πρῶτοι γὰρ φεύγουσι, τὰ δὲ πολιτικὰ μένοντα ἀποθνήσκει, ὅπερ κάπτι τῷ Ἑρμαίῳ συνέβη. τοῖς μὲν γὰρ αἰσχρὸν τὸ φεύγειν καὶ ὁ θάνατος τῆς τοιαύτης σωτηρίας **αἰρετώτερος**: οἱ δὲ καὶ ἐξ ἀρχῆς ἐκινδύνευον ὡς κρείττους ὄντες, γνόντες δὲ φεύγουσι, τὸν θάνατον μᾶλλον τοῦ αἰσχροῦ φοβούμενοι: ὁ δ' ἀνδρείος οὐ τοιοῦτος. καὶ τὸν θυμὸν δ' ἐπὶ τὴν ἀνδρείαν φέρουσιν: ἀνδρεῖοι γὰρ εἶναι δοκοῦσι καὶ οἱ διὰ θυμὸν»

«Mas los **soldados** se vuelven cobardes cuando el peligro es excesivo o son inferiores en número o en armamento, pues son los primeros en huir, mientras los ciudadanos mueren en sus puestos, como sucedió en el templo de Hermes, [20] porque para ellos el huir es vergonzoso y la muerte es preferible a semejante salvación. Los **profesionales**, en cambio, se arriesgan al principio creyendo ser más fuertes, pero cuando descubren su inferioridad huyen, porque temen la muerte más que la vergüenza; pero el valiente no es de tal índole»

(Arist. *Nic. Eth.* 1116b 15-20)⁵²

Ben al contrari a la proposta d'Aristòtil, el seu mestre, Plató, cavil·la en la idea oposada dels contingents professionals o mercenaris; és a dir, considerant-los més lleials i pràctics que els soldats-ciudadans:

«[630a] ἡμεῖς δὲ γε ἀγαθῶν ὄντων τούτων ἐπιφαιμέν ἀμείνους εἶναι καὶ πολὺ τοὺς ἐν τῷ μεγίστῳ πολέμῳ γιγνομένους ἀρίστους διαφανῶς: ποιητὴν δὲ καὶ ἡμεῖς μάρτυρ' ἔχομεν, Θεόγνιν, πολιτὴν τῶν ἐν Σικελίᾳ Μεγαρέων, ὃς φησιν—“**πιστὸς ἀνὴρ χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου ἀντερύσασθαι ἄξιος ἐν χαλεπῇ, Κύρνε, διχοστασίῃ.** [630b] [...] πιστὸς μὲν γὰρ καὶ ὑγιὴς ἐν στάσεσιν οὐκ ἂν ποτε γένοιτο ἄνευ συμπάσης ἀρετῆς: διαβάντες δ' εὖ καὶ μαχόμενοι ἐθέλοντες ἀποθνήσκουν ἐν ᾧ πολέμῳ φράζει Τύρταιος τῶν **μισθοφόρων** εἰσὶν πᾶμπολλοι, ὧν οἱ πλείστοι γίνονται θρασεῖς καὶ ἄδικοι καὶ ὑβρισταὶ καὶ ἀφρονέστατοι σχεδὸν ἀπάντων, ἐκτὸς δὴ τινων εὖ μάλα ὀλίγων»

«[630a] Pero nosotros decimos que, si bien éstos son buenos, los hay todavía mejores, y mucho, los que llegan a ser claramente los mejores en la guerra más importante. Tenemos como testigo también a un poeta, Teognis, un dano de los megarenses de Sicilia, que dice: **En la dura seidción, Cirno, un hombre fiel lo mismo vale que el oro y la plata.** [630b] [...] Pues efectivamente, nadie podía nunca llegar a ser fiel y honesto en las sediciones si no posee la virtud completa. Hay muchos **mercenarios**, que, *en posición de ataque con el pie buen asentado y en la lucha, quieren morir* en la guerra que dice Tirteo. La mayoría de ellos, casi todos, son arrogante, injustos, violentos y totalmente carentes de inteligencia, excepto algunos muy pocos»

(Plat. *Leg.* I. 630a-b)

⁵⁰ Vegi's la taula 3. Com a punt d'observació, resulta captivador el cas de l'evolució i transposició morfològica dels *ἵππεις* (*hippeis*) dins de la vessant militar a partir del segle IV a.C., adoptant una ampla varietat: *hippotoxotai*, *hipparchieis*, *hippakontitai*, *elaphroi*, *akrobolistai*... (Pascual, 2011 : 166). Al regne de Macedònia, la guàrdia personal de Filip II d'Alexandre (*somatophylakes*), la formarien els membres del regiment de cavalleria dels *hetairoi* (*ἑταῖροι*) o "companys", un mot molt comú en el vocabulari dels antics (Trundle, 2004 : 161; Chaniotis, 2005 : 64).

⁵¹ Arist. *Pol.* V. 1306a. 20; V. 1313b 15; *Rh.* II. 23. 17.

⁵² Aristòtil es refereix a l'escenari de la batalla de Coronea (394 a.C.) El mot «στρατιῶται» (*stratiōtai*) és una expressió que comença emergir durant el segle IV a.C. la qual designava els tant els soldats-professionals. Seguint el comentari de Trundle, abans de l'esclat de la Guerra Lamia (323 a.C.) havia estat una paraula que es limitava als soldats-ciudadans, i en un segon plànol, als mercenaris; però després de l'esdeveniment d'aquesta breu pugna —segons es veu—, els *stratiōtai* (o pezos) s'assimilen amb les tropes especialitzades arran el desenvolupament del nou tipus de guerra hel·lenística: "Thus professional warfare had become the norm and gained respectability as other areas of life became specialised and professional. [...] The citizen amateur was a thing of the past" (1996 : 48). A propòsit de l'ús d'aquesta paraula en el fragment d'Aristòtil, en la traducció de J. Pallí (Gredos, 1993) «στρατιῶται» és interpretat en el sentit de "soldat", mentre que la versió que realitza H. Rackham (*Aristotle in 23 Volumes*, Vol. 19. Cambridge, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1934.) es decideix pel terme concret de "professional soldiers".

Malgrat la dicotomia d'opinions en l'espai de les fonts antigues i l'abundant crítica cap al grups dels mercenaris, el fet és que el es disposen de nombroses inscripcions (especialment d'entre els s.III-IV) on es concedeixen honors i el reconeixement de a la ciutadania als mercenaris contractats (inscripcions 1, 4 i 5). El mercenariat està estretament vinculat amb la política i les interaccions conflictuals de les *póleis* gregues. L'esdeveniment del mercenariat, tot i que la pràctica d'aquest l'ofici a l'Hèl·lade es pot testimoniar aproximadament al voltant del segle VIII-VII a.C., l'escalada del fenomen convendria situar-lo a partir de la guerra del Peloponès (Marinovic, 1988 : 23), suposant el segle IV a.C. —o l'expedició mercenaria dels deu mil— el zènit del procés. Al capdavant, la diferència que separa els mercenaris dels soldats-ciudadans, utilitzant l'expressió de Bettalli, és *piano formale* (Bettalli, 2013, 113).

Abans de procedir amb la presentació dels diversos factors i tesis que apunten a l'auge dels mercenaris, convendria recuperar un dels temes pendent que en certa mesura, guarda relació amb la comprensió de la imatge teòrica del mercenari a l'antiguitat.

3.1. Mercenaris, tirans i reclutament

La simbiosi conceptual dels mercenaris i els tirans s'ha recalcat no només en les fonts antigues, sinó també en els estudis i investigacions recents. Els mercenaris es configuren com una unitat quasi inseparable de l'arquetip dels règims tirànics⁵³. Retornant al context arcaic grec, encara que els mercenaris grecs es limitaren la seva acció en l'espai militar del moment, *a priori* el desenvolupament d'aquest contingents és paral·lel amb el sorgiment de tiranies del segle VII a.C. En síntesi, els grups mercenaris que naixen en aquest moment, no semblen agrupar-se en unitats auxiliars combatives destinades a l'escenari de la batalla. El propòsit que complien dels “primers mercenaris” a l'Hèl·lade, es restringeix a l'àmbit “privat”. D'aquesta manera, s'organitzaren en grups poc nombrosos i eren contractats principalment per protegir la integritat física i personal d'aquells qui sol·licitaven el seu servei —principalment els tirans— constituint-se com una mena de guàrdia personal mantinguda («ξενοτροφείω») (Parke, 1933 : 14; Pascual, 1997 : 125). Sense anar més lluny, l'exemple més paradigmàtic està referenciat en la tirania de Pisístrat, descrita mitjançant la font d'Heròdot:

«[5] ὁ δὲ δῆμος ὁ τῶν Ἀθηναίων ἐξαπατηθεὶς ἔδωκε οἱ τῶν ἀστῶν καταλέξας ἀνδράσ τοῦτους οἱ δορυφόροι μὲν οὐκ ἐγένοντο Πεισιστράτου, **κορυνηφόροι** δὲ: **ξύλων** γὰρ κορύνας ἔχοντες εἶποντό οἱ ὀπίσθε. [6] συνεπαναστάντες δὲ οὔτοι ἄμα Πεισιστράτῳ ἔσχον τὴν ἀκρόπολιν. ἔνθα δὴ ὁ Πεισιστράτος ἦρχε Ἀθηναίων, οὔτε τιμὰς τὰς ἐούσας συνταράξας οὔτε θέσμια μεταλλάξας, ἐπὶ τε τοῖσι κατεστρωσὶ ἔνεμε τὴν πόλιν κοσμέων καλῶς τε καὶ εὖ»

«[5] Pidió, pues al pueblo recibir una escolta, por la buena fama que se había ganado en la guerra contra los megarenses [...]. El pueblo ateniense cayó en la trampa y le concedió, escogiéndolos de entre los ciudadanos, unos que no fueron los lanceros de Pisístrato, sino sus **maceros**, pues enarbolaban **mazas** y le seguían por detrás. [6] Éstos, pues, se levantaron junto con Pisístrato y ocuparon la acrópolis. Y entonces, desde luego, Pisístrato se convirtió en tirano de los atenienses. Sin embargo [...], gobernó la ciudad de manera ordenada y acertad, conservando intactas las instituciones»

(Hdt. I. 59. 5-6)⁵⁴

Sens dubte el fenomen de les tiranies arcaiques, com s'ha assenyalat prèviament, es caracteritzarà per ser un fenomen heterogeni, amb una evolució i experiència desigual viscuda en cadascuna de les *póleis* gregues (Sierra, 2014 : 60). En la Grècia Continental, la tirania d'Atenes

⁵³ Arist. *Pol.* V. 1306a 12.

⁵⁴ L'anomenada guàrdia de Pisístrat, “club-bearers” o “portadors de bastons”, s'identifica com un grup de ciutadans escollits armats —en comptes de llances, amb vares— que oscil·laven al voltant d'una quinzena (Plut. *Solon* 30.3). És probable que aquest cos fora costejat per Ligdamis, durant el tercer intent de Pisístrates en accedir al poder d'Atenes; episodi que culminà amb l'ocupació de l'Acrópolis (Hdt I. 59. 6) (Cawkwell, 1995 : 77). Els “club-bearers” guarden els seus paral·lelismes amb els lictors romans (App. *B. Civ.* 100) o la guàrdia personal dels reis lacedemonis (Isoc. *Carta II*, 6-7; Plat. *Leg.* 49.).

encapçalada per Pisístrat, serà a grans trets —junt amb la reforma prèvia de Soló—, la precursora del sistema democràtic atenenc —instaurat posteriorment per Clístenes—. D'altra banda, en altres *pólis* es dona lloc les tiranies de caràcter dinàstic, iniciades per Ortagórides (Sició) i Císpel (Corint). Aquests dos últims exemples constituïran el model exemplar de la posterior tirania formada en Siracusa (Geló i Hieró). En Argos, la tirania de Fidó es correspondria amb la imatge brutal, violenta i il·legítima dels sistemes tirànics sobre el qual es sustenta el discurs de *Política* d'Aristòtil. Mentrestant, la *pólis* d'Esparta es vanaglòria de no haver-hi estat mai sotmesa als règims tirànics («τυραννοπολίτης»).

Malgrat l'heterogeneïtat dels models que presenta de tirania, els tirans responen a una sèrie de patrons, els quals més o menys poden coincidir: la majoria provenen de famílies nobles/aristocràtiques, accedeixen al poder mitjançant el compliment dels pactes d'hospitalitat⁵⁵, estan vinculats amb la comunitat sociopolítica de la *pólis*, apliquen polítiques de creixement⁵⁶, i per últim, la major part dels tirans acaben en l'exili o resulten morts (Fleck & Hanssen, 2013 : 391). Atenent a aquest últim punt, en general, les tiranies es poden classificar en dos tipus: les de curta i llarga durada. Les tiranies del període arcaic es caracteritzarà per ser governs efimers. Tanmateix hi ha d'altres casos on els tirans aconsegueixen consolidar i assegurar el seu poder sobre la *pólis*. Alguns d'aquests són la tirania de Ligdamis (Naxos), la de Polícrates (Samos) o la ja mencionada de Pisístrat a Atenes. La qüestió que llancem a continuació és, per què les següents tiranies prosperen? Què les diferencia de la resta de tiranies? Des de la perspectiva historiogràfica, hi han dos factors determinants, però abans d'exposar-los, seria adient tindre en ment aquesta afirmació: "A tyrant, in these Greek terms, is not necessarily a wicked ruler, but he is an autocrat (and generally a usurper) who provides a strong executive" (Fleck & Hanssen, 2013 : 391, com es cità en Anderson, 1956 : 7).

En aquest sentit, el bressol del poder de les tiranies longeves arcaiques habita en dos estris claus: la manutenció d'una guàrdia personal («φυλακὴν») i el compliment mutu dels pactes d'hospitalitat («ξενία»). Tot i que la tirania es concebuda pels antics com un sistema de govern il·legítim (forma oposada de la monarquia), violent o d'inclinació *ad populum*, l'autèntica força de les tiranies no residia en el recolzament popular («λαοί»), segons argumentava Aristòtil⁵⁷, ans el recolzament econòmic i militar entre els tirans:

«χρόνος διέφθυ και πάντα σφι ἐξήρτυτο ἐς τὴν κάτοδον: και γὰρ Ἀργεῖοι μισθωτοὶ ἀπίκοντο ἐκ Πελοποννήσου, και Νάξιος σφι ἀνήρ ἀπιγμένος ἐθελοντής, τῷ οὖνομα ἦν Λύγδαμις, προθυμίην πλείστην παρείχετο, κομισίας και χρήματα και ἄνδρας»

«[...] el tiempo fue pasando y ya lo tuvieron todo dispuesto para el regreso. Porque desde el Peloponeso acudieron **mercenarios argivos**, y les llegó de Naxos un hombre llamado **Ligdamis** que puso el máximo interés: contribuyó con **dinero** y con **tropas**»

(Hdt. I. 61.4)⁵⁸

Tal com s'ha dit, els mercenaris componen una unitat marginada —en un sentit quantitatiu— en el període arcaic, o fins i tot, a principis del període clàssic. Convé assenyalar que els mercenaris d'aquest període, més que desenvolupar una faceta opressiva de la *pólis*, la seva funció es restringia al cercle i protecció del tirà. La particularitat de Pisístrat radica en la perduració de la

⁵⁵ Arist. *Pol.* V. 1305a; Arist. *Rh.* I. 2.19; Archil. 19; Strab. VIII. 3.33; Hdt. I. 60-61; Hdt. V. 63.5.

⁵⁶ Promoció social de la figura del tirà mitjançant la inversió econòmica de l'espai públic: construcció de temples i fonament d'infraestructures; pràctica que emprendrien també els tirans del segle IV a.C.: «Evágoras mejoró todo esto, y además adquirió mucho territorio [l'illa de Xipre], roedeó la ciudad con murallas, botó trirremes, y tanto acrecentó la ciudad con otras disposiciones, que no se ha quedado rezagada de ninguna de las ciudades griegas. Tan poderosa la hizo que la temen muchos de los que antes la despreciaban» (Isoc. IX. 47). La present pràctica continuarà amb els tirans del segle IV (cf. Diod. XV. 13.5).

⁵⁷ cf. *Pol.* 1285a 14. En tot cas, no fou un element decisiu en la presa de poder, i això es demostra durant el segon intent de Pisístrat en accedir a la tirania, episodi narrat per Heròdot, on el tirà atenenc es presenta en un carruatge junt amb Phya, una dona abillada amb els atributs de la deessa Atenea: «Atenienses, acoged con buen ánimo a Pisístrato, al que Atenea honra más que al resto de los mortales, y ahora le conduce montado en su propio carruaje a su acrópolis» (cf. Hdt. I. 60.4). Tot i això, Pisístrat torna a l'exili amb la ruptura del pacte d'hospitalitat amb Megacles.

⁵⁸ Tercer intent definitiu de Pisístrates en l'obtenció de la tirania.

tirania fins la seva defunció en el 527 a.C. Pòstumament, els pisistràtides (Hiparc i Hípies) no aconseguiren perpetuar el llegat del seu pare⁵⁹.

Encara que la gran majoria de tiranies nascudes en el marc cronològic del s.VII-VI a.C., i que decaigueren a amb l'esdeveniment de l'etapa clàssica grega, el fenomen de la tirania ressorgeix amb la introducció del segle IV a.C.; fet que paral·lelament coincideix amb l'apogeu de les tropes mercenàries. En aquest àmbit dominen els tirans de Siracusa, destacant la figura de Dionís el Vell⁶⁰, al costat d'altres personalitats com: Jàson de Feres, Evàgores de Xipre, Hèrmies d'Atarneu o la imposada tirania d'Eufró i Clerarc en Sicília i Heraclea Pòntica (Ledo, 2005 : 171). Les tiranies del s. IV a.C., ben al contrari de les tiranies arcaïques, es centraren en la consolidació i el desenvolupament del mercenariat. El reclutament i el manteniment de grans contingents mercenaris —en teoria— no fou un assumpte menor per a les ciutats-estats gregues. Els exèrcits mercenaris requerien un esforç econòmic notable, el qual només podia ser costejat per les majors potències. Com bé s'exposa en el text de Pascual:

“En realidad, para que un ejército mercenario fuera efectivo se precisaban recursos de los que solamente disponían los reyes persas o los sátrapas u otros dirigentes de Oriente [...], y dentro del mundo griego [como] los focidios cuando, a partir del 356, emplearon el tesoro de Delfos en contratar un enorme contingente de mercenarios gracias a lo cual fueron durante un breve tiempo la mayor potencia militar de toda Grecia.” (Pascual, 1997 : 266).

De les *Obres Menors* de Xenofont, seria convenient remarcar el text de *Hieró*. Des del nostre punt de vista, considerem que la millor descripció de l'obra s'ofereix en el comentari R. Bach, que diu: “estamos ante una obra más que nos confirma la estrecha vinculación, en la época clásica, del individuo y la *pólis*, de lo privado y lo público, y que destaca que no hay otra vía para conseguir el común bienestar [...]” (2015 : 311). És probable que la següent obra s'escriguera al voltant de la dècada dels seixanta del s.IV a.C., i estiguera motivada a través de l'experiència i l'incidien del seu company Plató durant l'estada del filòsof en la cort de Dionís II (Diod. XV. 7; Plut. *Dio* 19.5; Higgins, 1977 : 61-131). Sigui com fos, l'obra s'entaula en un diàleg entre Hieró I i el poeta Simònides de Ceos, retractant i comparant la figura del tirà amb les responsabilitats o l'*ethos* del ciutadà. El què atrau d'aquesta conversa artificiosa es localitza en el sisè passatge, on Xenofont, mitjançant la veu de Hieró, exposa la situació adversa dels tirans respecte el tema de la confiança i l'elecció de les amistats properes:

«καὶ δεῖ μὲν δήπου τοὺς φύλακας μηδὲν οὕτω ποιεῖν δύνασθαι ὡς πιστοὺς εἶναι: πιστὸν δὲ ἓνα πολὺ χαλεπώτερον εὐρεῖν ἢ πᾶν πολλοῦς ἐργάτας ὁποῖου βούλει ἔργου, ἄλλως τε καὶ ὅποταν χρημάτων μὲν ἔνεκα παρῶσιν οἱ φυλάττοντες, ἐξῆ δ' αὐτοῖς ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πολὺ πλείω λαβεῖν ἀποκτείνασι τὸν τύραννον ἢ ὅσα πολὺν χρόνον φυλάττοντες παρά τοῦ τυράννου λαμβάνουσιν»

«Sin duda, es preciso, antes que nada, conseguir **guardias fieles**, pero es mucho más difícil encontrar un guardia fiel que a muchísimos obreros, para cualquier obra, sobre todo cuando hacen guardia por **dinero** en poco tiempo, pues es posible conseguir mucho más dinero en poco tiempo, matando al tirano de cuando reciben del tirano en mucho tiempo por hacer guardia»

(Xen. *Hiero* VI. 11)⁶¹

Abans de prosseguir, caldria recuperar puntualment la qüestió monetària; és a dir, eren realment els exèrcits o contingents mercenaris costosos? Quina era la paga aproximada d'un mercenari del segle V o IV a.C.? O dit d'un altra manera, què era més viable, sostenir un exèrcit mercenari o d'un format per soldats-ciudadans?

Per contestar a les següents preguntes caldria, atendre en primer lloc al concepte econòmic de “diners”. El terme «χρήματα» (*khrȇma*), a l'igual com el concepte analitzat de “pau” i “mercenari”,

⁵⁹ Hiparc és mort en una acte d'*hybris* protagonitzat pels tiranicides Aristogitó i Harmodi (Hdt. V. 55). Després d'aquest acte, Hípies succeïx en la tirania —de to violent i despòtic— però als pocs anys acabaria a l'exili, col·laborant amb els perses durant la revolta de Jònia, en un últim intent per recuperar la tirania d'Atenes (cf. Hdt. VI. 70; VII. 6).

⁶⁰ cf. Isoc. V. 65.

⁶¹ El temor, la paranoia i la desconfiança són trets que s'exageren en alguns autors grecoromans (cf. Plut. *Dio* 9.3). Una frase d'especial menció que fa Pol·liè sobre Dionís és: «Admite que has aprendido el arte de reconocer a los conspiradores y ya nadie se atreverá a conspirar contra ti» (*Strat.* V. 2.3).

no és una transliteració del valor actual de 'moneda' o 'diners'. Per consegüent, els hel·lens no posseïen només d'un mot específic per designar a aquesta unitat de valor (Trundle, 2004 : 80, com es cità en Reden, 1995: 173). Així mateix, un sinònim de *khrema* és l'esmentat *misthos*, que equival a un tipus de remuneració econòmica la qual pot variar segons el concepte acordat entre les dues parts. En síntesi, la prestació del servei mercenari no sempre està subjectada a una recompensa de caràcter monetari⁶². Altrament, hi ha considerar l'opció dels beneficis 'extra' adquirits sobre el terreny (saqueig i pillatge)⁶³. Prenent atenció a Trundle: "The Greek mercenary was a professional, at least while he was in service, but his income could be gleaned in many different ways." (Trundle, 2004 : 80). Un exemple pràctic es situa en la font de Diodor:

«διὸ καὶ πρὸς Ἰλλυριοὺς ἐποιήσατο **σμμαχίαν** δι' Ἀλκέτου τοῦ Μολοττοῦ, ὃς ἐτύγγανε **φυγὰς** ὧν καὶ διατρίβων ἐν ταῖς Συρακούσαις. τῶν δ' Ἰλλυριῶν ἐχόντων πόλεμον, ἐξαπέστειλεν αὐτοῖς **σμμαχίου** **στρατιώτας** δισχιλίους καὶ **πανοπλίας Ἑλληνικὰς** πεντακοσίας. οἱ δ' Ἰλλυριοὶ τὰς μὲν πανοπλίας ἀνέδωκαν τοῖς **ἀρίστοις τῶν στρατιωτῶν**, τοὺς δὲ στρατιώτας κατέμιξαν τοῖς ἰδίοις στρατιώταις»

«Por esto concluyó [Dionís] una **alianza** con los ilirios por mediación del moloso Alcetas, que entonces estaba **exiliado** y vivía en Siracusa. Dado que los ilirios estaban en guerra, envió en su ayuda dos mil **soldados** y quinientas **armaduras giregas** completas. Los ilirios distribuyeron las armaduras entre sus **mejores soldados** e incorporaron a los soldados de Dionisio en sus propias filas»

(Diod. XV. 13.2)

En poques paraules, aquest breu fragment concreta i simplifica el funcionament de les relacions internacionals al món grec. Com es mostra, les dinàmiques polítiques externes del segle IV a.C., no divergeixen massa de les pràctiques arcaïques, ja contemplades amb Pisístrat i Ligdamis. En el següent exemple, Dionís el Vell ofereix asil polític a Alcetes I, sobirà d'Epir, el qual es veu obligat a partir cap a l'exili⁶⁴. Dionís el Vell aprofita aquesta oportunitat per reafirmar el control marítim i comercial sobre el mar Adriàtic⁶⁵, per conducte de la fundació de «πόλεις» "satèl·lit" costeres. La restauració de la monarquia d'Alcetes, seria el salconduit que permetria al tirà siracusà accedir de forma segura a la Grècia continental⁶⁶.

La segona dada més importat que atorga el passatge, és el mètode de reclutament que efectua Dionís. El lliurament de la panòplia als «στρατιώτας» il·liris, pressuposa la introducció i adaptació dels contingents mercenaris "no-grecs" a l'estil del combat hoplític clàssic. Parant atenció als plantejaments confrontats de D. Whitehead i P. McKechine, pel que fa a la consignació de l'armament, hi ha una confluència de dos punts: 1) Les ciutats-estats gregues només garanteixen la panòplia durant els moments d'extrema necessitat⁶⁷; 2) Normalment són mercenaris els quals se'ls assigna l'equip de combat (1991 : 110; 1994 : 303). Aquest fet concordaria amb el bloc de teoria militar que planteja Enees Tàctic (cf. VIII. 7,9) o en la descripció de Políe:

«Habiendo quitado Dionisio las armas a los ciudadanos, cuando había momentos de peligro les ordenaba avanzar fuera de la ciudad unos cien estadios, y entonces les devolvía las armas. Pero después de la batalla, antes de regresar a la ciudad y abrir las puertas, les ordenaba que dejaran de nuevo sus armas» (*Strat. V. 2.14*)⁶⁸.

⁶² Ací entraria en joc el tercer concepte relacionat: *sitêresion* (cf. p.21).

⁶³ Diod. XV. 31-32.

⁶⁴ Diodor no enlluerna les causes. Des del nostre punt de vista —i atenent al patró de les relacions conflictuals— estipulem que aquesta acció estigui estimulada per les confrontacions o aspiracions polítiques de l'aristocràcia epirota, però no disposem de cap font que valide la nostra hipòtesis. Temps posterior a la recuperació del tron d'Epir, Alcetas s'aliaria junt amb el tirà Jàson de Feres, amb la ciutat d'Atens (377 a.C.); prenent-ne part Timotieu, fill del reputat almirall Conó.

⁶⁵ Diodor parla del domini del «τὴν Ἰππειον», o també el canal d'Òtranto (Diod. XV. 13.1).

⁶⁶ El relat de Diodor assenyala que el Dionís I planejava una expedició milita contra la *pólis* sagrada de Delfos, però no es del tot segur aquesta afirmació. La confusió de Diodor pot haver estat conduïda per la reputació del tirà (saqueig del temple de Zeus a Olímpia o el temple d'Asclepi a Epidaure).

⁶⁷ cf. Diod. XVI 10; Thuc. VI. 72.4; Lys. XIX. 21.43.

⁶⁸ En aquesta ocasió, disposem només de la versió transcrita dels textos d'Enees i Políe.

La provisió d'armament no consisteix en un fenomen singular en el món antic. Aquesta pràctica es pot observar en altres casos, com és l'expedició grega dels deu mil⁶⁹. Encara més, s'aplicarà de forma generalitzada arran el domini i l'ampliació numèrica dels exèrcits hel·lenístics⁷⁰. En el debat actual, segueix havent una contraposició pel que fa a l'adquisició de la panòplia militar dels mercenaris. Des dels sectors més tradicionals o "ortodoxos", com afirma McKechine, el subministrament d'armes pot interpretar-se com una prova de la situació de pobresa econòmica dels mercenaris; argumentant així la ingerència de la infanteria lleugera i la proliferació dels equips militars versàtils. Així mateix, els anomenats «πελτασται» o peltastes es desvinculen del *modus belli* hoplític. Tanmateix, el discurs abraça un format més complex que transgredeix amb els paràmetres de la crisi econòmica i política del segle IV a.C. Des de la visió de Whitehead, l'autor conclou: "to hire a mercenary in classical Greece was, under normal circumstances, to hire a man who brought with him the tools of his trade" (1991 : 113). En oposició al plantejament "tradicionalista" de Whitehead, McKechine creu que l'entrega de la panòplia haguera pogut convertir-se com una mena d'incentiu per tal d'agilitzar i el reclutament de cohesionar les tropes mercenàries (1994 : 305). Malauradament, la bifurcació del debat no queda del tot resolta. La perceptiva de Bettalli, quant a la "uniformització de l'exèrcit" —a excepció de l'intent de Dionís I— l'historiador italià postula que:

"Una tale ipotesi si rivela minoritaria [...]; se accettiamo questo dato, ne deriverà una notevole approssimazione nel definire la categorie di combattenti: perché i soldati andavano armati come potevano e la folla dei soldati che riempivano la Grecia nel IV secolo è descrivibile più termini di un *continuum* che non di categorie ben definite." (2013 : 426).

Remuntant la qüestió original, independentment del tipus de model emprat, les tropes mercenàries parteixen amb diversos avantatges respecte als soldats-ciudadans. Primer, els mercenaris és un "recurs" que està a l'abast de les principals potències del Mediterrani oriental (reclutament ràpid i eficaç) (Marinovic, 1988 : 130). Segon, les ciutat-estat gregues s'exposen menys a la pèrdua de ciudadans en el transcurs el confrontament armat. Amb tot, cal accentuar que la força dels mercenaris tampoc es configura com una font il·limitada d'homes⁷¹ (Griffith, 1935 : 41), és a dir, no es consideren contingents prescindibles. Tercer, independentment de la despesa econòmica, les *póleis* confiaven en la "inversió" dels cossos mercenaris. Per il·lustrar, la *pólis* de Calcedònia (Bitínia) promulgà noves mesures per tal d'afrontar la mantenció dels seus mercenaris («στρατιώτας») establerts en la ciutat⁷². Així mateix, i sense apartar-se massa de l'espai geogràfic marcat, en la *pólis* de Cízic s'exposa una situació que resulta del tot captivadora:

«Κυζικηνοὶ δὲ **στασιάσαντες** πρὸς ἀλλήλους, ἐπικρατήσαντος τοῦ δήμου, τῶν δὲ πλουσίων συνειλημμένων, **ὀφείλοντες χρήματα στρατιώταις** ἐψηφίσαντο μὴ θανατώσαι τοὺς συνειλημμένους, ἀλλὰ χρήματα πρᾶξαμένους φυγαδεῦσαι»

«Los habitantes de Cízico tras una **guerra civil** en la que salió vencedor el partido popular y los ricos fueron apresados, como **debían dinero a los soldados**, decretaron no condenar a muerte a los apresados, sino desterrarlos previa entrega de una suma de dinero»

(Arist. *Oec.* II. 1347b 20)

En contrast amb la *pólis* de Calcedònia, Aristòtil empra el mot genèric de «στρατιώταις». Per tant, no sabem amb seguretat si el filòsof grec es refereix als contingents mercenaris o les tropes de soldats-ciudadans. Ací és on eradica la dificultat conceptual del mercenari dins del context antic. De qualsevol manera, es pot entreveure que el servei que exerceixen els mercenaris no sempre està a l'abast de totes les *póleis* gregues, i menys en grans quantitats. En major o menor mesura, el fenomen dels mercenaris és veu beneficiat per la intervenció i predisposició de les tiranies.

⁶⁹ Xenofont en atorga la següent informació: «A vosotros el Rey os reclama las armas, pues afirma que son suyas porque pertenecian a Ciro su vasallo» (Xen. *Anab.* II. 5.38).

⁷⁰ Polyaeus, *Strat.* VI. 4; Pol. V. 63-64.; Diod. XVI. 9.5.

⁷¹ L'alternativa als mercenaris grec foren els contingents bàrbars (Griffith, 1935 : 79), en espeical amb la introducció del segle III a.C.

⁷² La descripció que atorga Aristòtil (*Oec.* II.1347b), junt amb la utilització del terme *στρατιώτας/stratiōtas*, es podria deduir que els següents mercenaris es conformarien com una mena de guarnició (*harmosta?*) de la ciutat; probablement mantinguda mitjançant el lliurament d'una dieta alimentaria.

Arran aquest fet, les tiranies del segle IV a.C., comencen a desenvolupar un paper rellevant en les conteses internacionals del Mediterrani antic. La font de Diodor posa en èmfasi el poder que acumulen algunes de les tiranies, com la d'Evàgores a Xipre⁷³, Jàson de Feres⁷⁴ o el cas paradigmàtic de la tirania que subjau a la Magna Grècia:

«[Δίωv] ἐλαχίσταις δὲ τῶν πρὸ αὐτοῦ πάντων
χρησάμενος ἀφορμαῖς μεγίστην δυναστείαν τῶν
κατὰ τὴν Εὐρώπην κατέλυσεν ἀνεπίστως»

«[Dió] disponiendo de menores recursos que todos los
que le habian precedido, derribó inesperadamente el
mayor poder de los que había en Europa»

(Diod. XVI. 9)

Després del fracàs de l'expedició militar atenesa en el 413 a.C. —mig segle abans de la sublevació de Dió i l'accés de Dionís a la tirania— l'illa de Sicília s'engegaria en una posició privilegiada dins de les relacions internacionals. A conseqüència de la victòria total obtinguda a les costes de Sicília, amb la desfeta del vèrtex militar atenenc, l'aliança («συμμαχίαν») siracusana-lacedemònia sortiria afavorida i reconfortada. D'aquesta manera no només es reafirmen els pactes d'hospitalitat entre ambdues *póleis*, sinó que també s'assisteix a l'aproximació de les elits socials. Des d'una posició geoestratègica, l'eliminació de la flota atenesa, permetria a la *pólis* de Siracusa relaxar, o en tot cas, alliberar la pressió del front oriental. Tot i això, l'illa només gaudiria un breu període de pau.

Amb l'inici de l'última dècada del s.V a.C. (ca. 409 a.C.), es reemprenen les hostilitats entre púnics i siracusans, iniciant-se així l'anomenada la segona guerra siciliana. Durant els primers anys del conflicte, l'exèrcit cartaginès comandat per Hanníbal Magó, i successivament per Himilcó⁷⁵, es dedicà a l'assalt i saqueig de diverses ciutats sicilianes. Entre les afectades es trobaven les ciutats de Selinunt, Gela, Agrigent i Himera (mapa 1), algunes de les quals no tornaran a recuperar-se de manera definitiva (Xen. *Hell.* II. 3.5) (Raviola, 2008 : 15).

En aquest context bèl·lic, comença a sorgir en el panorama polític i militar de Siracusa la figura de Dionís, el qual es situà al capdavant del comandament de l'exèrcit. A diferència dels seu predecessor Hermocrates, *strategoí* responsable de la defensa de Siracusa, la guerra amb Cartago oferiria a Dionís l'oportunitat d'ascendir i consolidar el seu poder. Si seguim la font de Xenofont, Dionís accedix a la tirania el mateix any quan Esparta enderroca els murs del Pireu⁷⁶ (ca. 405-4 a.C.). Tanmateix la situació inicial de Diodor no fou del tot favorable. La batalla de Gela⁷⁷ es podria considerar com el primer punt d'inflexió del tirà. En la qüestió política, Dionís havia d'enfrontar-se a les diverses faccions ciutadanes opositores i garantir la posició de lideratge. De manera paral·lela, en la vessant bèl·lica, Dionís havia de combatre una vegada més amb el problema cartaginès; pugna que culminaria amb el pacte d'un breu armistici en el 405 a.C. —un any després a l'accés de Dionís a la tirania de Siracusa (Polyaenus, *Strat.* VI. 16)—. Tenint present que les pautes del pacte foren desfavorables des del punt de vista dels ciutats-estat gregues de Sicília —pèrdua parcial de l'«αὐτονομία» (Gómez, 2013 : 107)—, la treva atorgaria temps suficient a Dionís per reorganitzar les seves forces (amb la participació i suport militar d'Esparta a través de la formula de «ξενία») i consolidar els seu poder⁷⁸. Així mateix, Diodor constata el reclutament de la major força militar (terrestre i marítima) reunida en l'àmbit geogràfic de la Magna Grècia:

⁷³ Diod. XV. 4.3; 8.1.

⁷⁴ Diod. XV. 57.2; Xen. *Hell.* VI. 4.28

⁷⁵ Polyaeus, *Strat.* V. 2.6

⁷⁶ Xen. *Hell.* II. 2.24

⁷⁷ Ciutat on es trobava instal·lat el cap mercenari lacedemoni Dexip, el qual fou destituït amb l'arribada de Dionís al poder (Diod. XIII. 96.1). Aquest tipus de comandants (*xénikoi strategoi*) es caracteritzaren per ser agents intermediaris: "Ils sont enfin amenés à jouer un rôle de médiation dans les cités qui les ont engagés, même si ce rôle a souvent été à la source de conflits avec leurs employeurs." (Péré, 2011 : 151).

⁷⁸ Establiment d'aliances polítiques (propostes matrimonials), fortificació general de les defenses (construcció de l'acròpolis a Ortigia, sota la direcció d'Andró), manutenció d'una nombrosa guàrdia personal... (Diod. XIV.44; Aen. *Tact.* IX. 20; Polyaenus, *Strat.* V. 2; Pascual, 1995 : 127-8)

«τῶν οὖν Συρακοσίων **κατέλεγε** τοὺς ἐπιτηδείους εἰς τάξεις, καὶ παρὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ταπτομένων πόλεων μετεπέμπετο τοὺς εὐθέτους. συνήγαγε δὲ καὶ **μισθοφόρους** ἐκ τῆς Ἑλλάδος καὶ μάλιστα παρὰ τῶν Λακεδαιμονίων: οὗτοι γὰρ αὐτῶ συναύξοντες τὴν ἀρχὴν ἔδωκαν ἐξουσίαν ὄσους βούλοιο παρ' αὐτῶν **ξενολογεῖν**. καθόλου δ' ἐκ πολλῶν ἐθνῶν σπεύδων τὸ **ξενικὸν** στρατόπεδον συνηθροικῆναι, καὶ **μισθοὺς** πολλοὺς ἐπαγγελλόμενος, εὗρισκε τοὺς ὑπακούοντας»

«Entre los siracusanos **alistó** a aquellos que eran aptos para entrar en filas, y de las ciudades sometidas a su autoridad hizo venir a los que eran útiles. Reclutó asimismo **mercenarios** de Grecia, especialmente entre los lacedemonios, ya que éstos, que le ayudaban a acrecentar su poder, le dieron permiso para reclutar entre ellos cuantos **mercenarios** quisiera. En suma, deseando reunir un ejército de **mercenarios** procedentes de muchos países, y prometiendo una considerable **soldada**, encontró a quienes respondieron a su llamada»

(Diod. XIV. 44. 2)

En números totals, la font de Diodor ens informa que Dionís —sobre l'any 399 a.C.— aconseguí reunir un gran exèrcit format per 80.000 infants⁷⁹ i 3.000 genets, junt amb la creació d'una flota que no superaria les més de dos mil naus de guerra (trirrems). Per últim, però no menys important, es situa el cos d'enginyers⁸⁰, encarregats de la maquinària de setge (poliorcètica). Aquest últim pas es podria considerar com un símptoma del procés de l'especialització de la guerra.

La quantitat de soldats i mercenaris que esmenta l'historiador siracusà es aclaparadora. Com la majoria dels historiadors antics, Diodor és propens a exagerar les proporcions dels contingents⁸¹. Encara més, si s'opta per reduir el nombre, el resultat segueix sent massa quantiós, inclòs si es compara amb els esquemes d'altres exèrcits mercenaris com són els deu mil de Cir o l'exèrcit d'Alexandre (Trundle, 2004 : 45-6; Parke 1933: 198). Des d'un punt de vista econòmic, el manteniment de l'exèrcit de Dionís —només considerant la meitat del contingent total de Diodor— ja suposa una despesa considerable. Per tant, aquest fet hauria exigit tant la incentivació d'efectius (or i plata / «χρυσίου καὶ ἀργυρίου»)⁸² així com l'estimulació de la circulació monetària (Marinovic, 1988 : 271). En aquest sentit, Políe argumenta que la majoria dels ingressos de Dionís, provenien de la contribució ciutadana —tributs i impostos— sumat a la recaptació del tresor acumulat en el temple d'Asclepi (*Strat.* V. 2.19), però també hi hauria que incloure el botí de guerra: “to avoid the problem of burdensome wagon-trains of slaves and captured goods, armies looked to booty-sellers to provide them with money and, presumably, provisions in return for taking the booty off their hands.” (Trundle, 2004 : 101).

Amb independència del caràcter quantitatiu, la realitat és que la font de poder de Dionís radica en la gestió i aprofitament de les tropes mercenàries. Quedant-nos amb el comentari de Trundle: “Dionysius was a prolific employer of mercenaries” (Trundle, 2004 : 45).

Encara que l'èxit de les tiranies gregues de finals del clàssic sustentaren part del seu poder per mitjà de les tropes mercenàries, l'adquisició d'aquesta força no sempre era una garantia segura d'assolir el control de l'esfera política. A tall d'exemple, tant Aristòtil com Diodor, comenten la pretensió de Timòfanes, membre pertinent a una de les famílies oligàrquiques més remarcables i riques de Corint, pretengué accedir a la tirania de la *pólis*. Timòfanes disposava dels recursos suficients per sol·licitar el reforç de *misthophoro*⁸³, que l'assistiren en la capitulació ciutat. Amb tot, l'aspiració de Timòfanes es veu truncada amb el seu assassinat⁸⁴, fruit de les conspiracions i

⁷⁹ S'estipula que una tercera part del contingent estaria configurat per mercenaris (Parke 1933 : 67; Diod. XIV.47.7)

⁸⁰ Desenvolupament de l'art de la poliorcètica (Aen. *Tact.* XXXII). Dionís és considerat el primer *stratego* en emprar de manera sistemàtica la maquinària de setge (Diod. XIV. 48.). Aquesta tradició seria continuada per Filip II i Alexandre el Gran.

⁸¹ Diodor arriba a afirmar en una ocasió la fabricació total de 140.000 escuts (Diod. XIV. 43.2–3). Quant a l'exèrcit cartaginès establert a Sicília, Políe presenta una xifra desorbitada de 300.000 soldats: «Como los cartagineses se le acercaran con una tropa de trescientos mil hombres, Dionisio preparó muchas fortificaciones y guarniciones en la región con la orden deshacer la paz con los cartagineses y admitir sus guarniciones» (*Strat.* V. 2.9).

⁸² Apartat discutit i aprofundit en l'article de F. Raviola (2008, Roma).

⁸³ Seguint la narració de Diodor, Timòfanes utilitzà els mateixos mecanismes que el tirà de Siracusa: «[...] se ganaba a los pobres, preparando armaduras completas [...]» (Diod. XVII. 65.3)

⁸⁴ Plut. *Tim.* 4.4; Arist. *Pol.* V. 1306a 12.

confrontacions polítiques internes generades a partir de la situació de la *stasis*⁸⁵ present en Corint. A excepció d'aquest cas, la tirania de Dionís el Vell es convertí en el punt de referència de les tiranies del segle IV a.C. Com conclou Parke: "Dionysius became the model for a series of military autocrats who shortly afterwards appeared throughout the Mediterranean world." (Parke, 1933 : 72).

En conclusió, el fenomen social dels mercenaris està estretament connectat amb l'esdeveniment de les tiranies. Tot i això, no convendria generalitzar aquesta aspecte. És cert que els mercenaris estigueren implicats en l'auge —o l'enderrocament— dels règims tirànics. Les fonts ho demostren, però açò només conforma una part de la realitat del discurs. El mercenari grec antic no es pot comprendre com un element annexat a un determinat règim polític. Com s'observarà en el punt imminent, les *póleis* exponents del s.IV com són Esparta, Tebes, Atenes o Corint, es constituïrien com els principals punts d'atracció i demanda dels contingents mercenaris. Si la guerra del Peloponès havia suposat la introducció —moderada— dels *epikouros* o *misthoporos*, la guerra de Corint seria l'escenari que consolidaria el fenomen.

3.2. Des dels «*xenoi*» de Cir fins a las ruptura militar d'Ifícrates i Epaminondes

Mentre que Dionís I es preparava per instaurar la tirania a Siracusa, en l'illa de Lesbos (Grècia insular), Lisandre establia els preparatius per posar fi de manera definitiva a les tres dècades de conflicte a l'Hèl·lade. Al capdavant de la flota esparta, el *strategoí* lacedemoni envià dues delegacions als reis d'Esparta. Una s'expedeix a Lacedemònia, on es trobava Pausànies, mentre que la segona anava dirigida al rei Agis, el qual s'havia instal·lat a la ciutat de Decèlia —nucli ubicat a vint quilòmetres d'Atenes— sota el comandament de l'exèrcit terrestre. El propòsit de la missiva de Lisandre era senzilla; coordinar el bloqueig marítim i terrestre de la *pólis* d'Atenes. Així mateix, en la primavera del 404 a.C. la badia del Pireu es envoltada per menys de dos centenars de trirrems espartans, mentre que el nucli urbà es posat en setge⁸⁶.

Amb motiu de la situació extrema que estava experimentant la ciutat, «pues no tenían naves, aliados ni alimentos» (Xen. *Hell.* II. 2.10), els ciutadans atenesos es veien obligats a firmar una pau incondicional amb Esparta. L'última esperança d'Atenes residí durant el termini de la negociació de la pau, on l'objectiu primordial del delegats atenesos era preservar els Murs Llargs del Pireu; l'última defensa i símbol d'Atenes. Segons assenyala el relat històric de Xenofont, amb l'arribada de l'ambaixada atenesa a Lacedemònia (consulta dels èfors), tant els representants tebans com corintis, anhelaven la destrucció de la *pólis* atenesa. No obstant això, els magistrats espartans s'oposaren a la idea dels seus aliats:

«Λακεδαιμόνιοι δὲ οὐκ ἔφασαν πόλιν Ἑλληνίδα ἀνδραποδεῖν μέγα ἀγαθὸν εἰργασμένην ἐν τοῖς μεγίστοις κινδύνοις γενομένοις τῇ Ἑλλάδι, ἀλλ' ἐποιοῦντο εἰρήνην ἐφ' ᾧ τὰ τε μακρὰ τεῖχη καὶ τὸν Πειραιᾶ καθελόντας καὶ τὰς ναῦς πλὴν δώδεκα παραδόντας καὶ τοὺς φυγάδας καθέντας τὸν αὐτὸν ἔχθρὸν καὶ φίλον νομίζοντας Λακεδαιμονίους ἔπεσθαι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν ὅποι ἂν ἤγῳνται. »

«Pero los lacedemonios se negaron a esclavizar una ciudad helena que había hecho gran bien a los mayores peligros ocurridos a la Hélade, mas harían la paz con tal que derribasen los Muros Largos y el Pireo, entregasen las naves excepto doce, admitiesen a los desterrados y tuvieran los mismos amigos y enemigos y, en consecuencia, siguieran a los lacedemonios por tierra y por mar adonde los llevasen»

(Xen. *Hell.* II. 2.20)

Aquests són els punts bàsics que descriu Xenofont sobre de la *eirene* i la nova aliança entre Esparta i Atenes. Evidentment, les condicions de la «*συμμαχίαν*» no foren proporcionals. El punt

⁸⁵ L'obra de Poliè esmenta altres casos similars (Polyaenus, *Strat.* I.2).

⁸⁶ Xen. *Hell.* II. 2.5

imperatiu dels espartans era l'enderrocament dels murs del Pireu; només d'aquesta forma es podia demostrar el compromís d'Atenes amb la pau. Els lacedemonis no volien destruir la ciutat d'Atenes però tampoc estaven disposats a la renúncia aquesta oportunitat; és a dir, acabar per d'una vegada per totes amb l'imperialisme atenenc (mapa 2). Després de trenta anys d'hostilitats ininterrompudes, Atenes no li queda altra sortida que acceptar les condicions de la pau espartana. Es d'aquesta manera com els lacedemonis: «derribaron los muros al son de las flautas con gran celo, pues creían que aquel día comenzaba la libertad para la Hélade» (Xen. Hell. II. 2.23).

Encara que el 404 a.C. és la data que marca oficialment el final de la guerra del Peloponès, la veritat és que la resolució del conflicte es va deliberar una dècada anterior a la sol·licitud dels Murs Llargs d'Atenes. El zènit del conflicte entre la lliga de Delos i la lliga del Peloponès no es lliura en la Grècia continental, sinó a la Magna Grècia, arran l'expedició proposada pel general d'Alcibiades. Com ja es sap, l'empresa militar atenesa acaba en fracàs. Els siracusans, sota el lideratge d'Hermòcrates, aconseguixen repudiar i destrossar la flota d'Atenes en les tres batalles consecutives desenvolupades en el port de Siracusa. Açò suposaria un cop dur a la moral dels combatents atenesos, doncs: «grande era el sentimiento de humiliación y muchos los reproches que se dirigían a si mismos» (Thuc. VII. 75.5). Amb la derrota imminent, el *strategoí* Demòstenes, opta per la retirada, però Nícies aposta per seguir amb la lluita⁸⁷. Malgrat la persistència del general atenenc, el contingent terrestre⁸⁸ d'atenesos acabaria capitulant⁸⁹.

Quan la notícia de la desfeta de l'estol i la pèrdua de quantioses vides en el camp de batalla, arriba a les oïdes dels ciutadans de la *pólis* d'Atenes, el pànic s'apodera de la ciutat-estat. Així es com ho descriu el cèlebre historiador i militar atenenc:

«πάντα δὲ πανταχόθεν αὐτοὺς ἐλύπει τε καὶ περιεστῆκει ἐπὶ τῷ γεγεννημένῳ φόβος τε καὶ κατάπληξις μεγίστη δὴ. ἅμα μὲν γὰρ στερόμενοι καὶ ἰδίᾳ ἕκαστος καὶ ἡ πόλις ὀπλιτῶν τε πολλῶν καὶ ἱππέων καὶ ἡλικίας οἷαν οὐχ ἑτέραν ἐώρων ὑπάρχουσαν ἐβαρύνοντο: ἅμα δὲ ναῦς οὐχ ὀρῶντες ἐν τοῖς νεωσοῖκοις ἰκανὰς οὐδὲ χρήματα ἐν τῷ κοινῷ οὐδ' ὑπηρεσίας ταῖς ναυσὶν ἀνέλπιστοι ἦσαν ἐν τῷ παρόντι σωθῆσθαι»

«Para ellos todo eran disgustos por todos lados y, a causa de lo ocurrido, se habían adueñado de ellos un miedo y una consternación más grandes que nunca. Por una parte, estaban agobiados porque, tanto cada uno particularmente como la ciudad en su conjunto, habían perdido muchos **hoplitas y jinetes**, y una juventud como no había otra igual a su disposición, y por otro lado, al no ver en los arsenales naves suficientes, ni **dinero** en el tesoro público, ni tripulaciones para las naves 6, habían perdido la esperanza de salvarse en aquellas circunstancias»

(Thuc. VIII. 1.2)

A força del nefast efecte de l'expedició, els ciutadans atenesos convocaren els *strategoí* responsables del desastre militar per sotmetre-los a la justícia de la *demos*. De manera paral·lela, la *pólis* tracta, per tots els seus mitjans possible, reorganitzar el comandament militar restant⁹⁰. Com a dada curiosa, durant l'estiu del 413-2 a.C. moment posterior a la partida de l'expedició militar («μαχαιοφόρων» / *makhairophorōn*), Tucídides constata la presentació de mil tres-cents peltastes tracis provinents de les muntanyes de Ròdope, els quals foren sol·licitats per a l'empresa bèl·lica siciliana. Per desgràcia, no acudiren a temps. Donada la situació, l'historiador afirma: «retenerlos para la guerra que se les hacía desde Decelia les parecía costoso, pues recibían una dracma por hombre y día» (Thuc. VII. 27.2). En aquest punt els tracis emprenen el camí de tornada⁹¹.

⁸⁷ En aquesta secció Tucídides evoca la al·locució de Nícies, mitjançant el qual intentà restablir el *esperit de corps* (Thuc. VII. 67; Parke, 1933 : 54; Fornis, 2008 : 250; Marinovic 1988: 52-3)

⁸⁸ Format inicialment per 40.000 individus (ca.), entre els quals es situarien els soldats i els servents (Thuc. VII 75.5).

⁸⁹ Primer fou el general Demòstenes —al capdavant de sis mil homes (ca.)— obligat a entregar les armes, a més de: «[...] todo el dinero que tenían echándolo en escudos vueltos hacia arriba, y llenaron cuatro escudos» (Thuc. VII. 82.3).

⁹⁰ Increment dels impostos directes (*isfora*) (Pascual, 1997 : 40).

⁹¹ Cal puntualitzar que la comitiva es guiada per la ruta més llarga. El principal objectiu era que Dítrefes (*xenagos* / «ξεναγός»), conduïra els tracis a llarg de la costa d'Euripor, per tal que causaren el major dany possible a les poblacions de Beòcia. L'episodi més virulent s'experimentaria a Micalessos: «La raza de los tracios, cuando se siente segura, es muy sanguinaria, igual que los pueblos bárbaros más crueles» (Thuc. VII. 29.2-4). Al final, els peltastes tracis són expulsats arran la intervenció de la cavalleria tebana.

Tornant al centre de la qüestió, la pèrdua de la flota atenesa suposà el trencament de l'equilibri de poder tradicional mantingut entre les *póleis* antagòniques d'Esparta i Atenes. En síntesi, el cisma militar implicà la modificació i mutació de les relacions geopolítiques de l'Hèl·lade; configurant-se en aquest panorama les noves hegemonies.

La guerra del Peloponès, des de la perspectiva que transmeten els antics, es concep com una experiència traumàtica per al conjunt dels grecs. La narració de Tucídides revela la virulència del combat i la violència brutal exercida en ambdós bàndols de la guerra. En síntesi, el *arkhé* de l'anomenada crisi del segle IV a.C. es fonamenta a partir de l'estat prolongat de la *stasis* grega. D'entre tots els àmbits, la qüestió demogràfica és la que més perjudicà el conjunt de les *póleis* gregues; però el cas més singular es localitza en la ciutat d'Atenes:

“[...] de los cincuenta mil ciudadanos adultos masculinos con los que contaba Atenas al principio de la Guerra del Peloponeso probablemente se habían reducido a unos 25.000, con el regreso de los *clerucos*, en torno al 400; de tener, en el 431, una población mayor que ningún otro estado griego de la época, Atenas había pasado a contar ahora con un número de ciudadanos similar a Beòcia [...]” (Pascual, 1997 : 39).

En comparació, Lacedemònia, que posseïa una quantitat inferior en nombre de ciutadans (*homoioi*) de la que disposava als d'Atenes (*klērouchos*) s'havia fet amb la victòria. Tanmateix, els espartans també sofreixen pèrdues considerables. L'equilibri de ciutadans disponibles per a la lluita és un factor que determinaria el progrés i l'evolució del conflicte.

Amb la claudicació de la supremacia de l'imperi marítim atenenc, Esparta s'alça de nou com a potència hegemònica de Grècia. Pel que fa a les perspectives de la pugna, la guerra del Peloponès —apartant l'òbia concepció del conflicte purament militar— es configura com una guerra ideològica o de carie “propagandística”. Els lacedemonis, per dir-ho d'una forma, es definiren com els paladins de les ‘llibertats gregues’⁹². En aquest sentit, Esparta emparava el principi d'independència i autonomia de les *póleis* gregues; valors que es veïen cada vegada amenaçats per la recent dominació i abús de l'imperialisme comercial atenenc (mapa 2).

El millor concepte que defineix o simplifica el mode de guerra grega desenvolupada entre mitjans del segle V a.C. i finals del VI a.C. és «μαχη κρατειν». La transliteració literal de l'expressió grega vindria ser la de “guerra continuada”, però la interpretació lògica del terme correspondria més amb la noció de la “guerra total”. Una explicació més extensa i completa del concepte, es presenta en el text de Fornis: “[...] aplastar al enemigo en una batalla campal, de una manera tan categórica y concluyente que no le quedara otra salida que negociar una paz desfavorable” (Fornis, 2008 : 114). Aquest és el tipus de guerra que plasma i remarca de forma repetida Tucídides en la seva *opus magnum*: «una violencia sin parangón con ninguna de las precedentes» (Thuc. VII. 70.2).

Tot i que la *pólis* líder de la Lliga Peloponès encapçalà aquest ‘moviment d'alliberació’, la realitat fou que l'imperialisme atenenc fou progressivament substituït per l'espartà. Malgrat les pretensions hegemòniques d'alguns ‘partits’ lacedemonis, l'aplicació d'aquesta política creà divisions en l'esfera política interna espartana. Per una part, la facció de Pausànies s'oposava a les aspiracions expansionistes, considerant-les que no només vulneraven els ideals tradicionals espartans (lleis de Licurg), ans transgredia amb la promesa del seu programa inicial (‘autonomia’ per a les *póleis*). Per l'altra Lisandre, una de les personalitat més influents i respectades en la societat dels esparciates, vetlava per l'auge i el lideratge d'Esparta a Grècia. D'aquesta manera, l'imperialisme esparta, seguint el discurs de Pascual, s'assentava sobre la següents claus (Pascual, 1997 : 19-25):

- L'increment de la negociació de pactes i aliances polítiques (*xenia*);
- Exportació i instauració dels governs diàrquics o oligàrquics;
- Proliferació de les *harmostes* i guarnicions (implicació de grups mercenaris sota el comandament d'un *harmosta*);

⁹² Xen. *Hell.* II. 2.23

- Mobilització dels contingents militars i financers;
- Resguard i manutenció de la flota (cf. Fornis, 2021 : 10).

A més d'això, no hi ha que oblidar que una de les causes de la formació del nou l'imperialisme espartà es situa en el context de les relacions internacionals. Recordant el que s'ha dit en l'apartat previ, l'element que determinaria la balanç i la resolució final del conflicte atenenc-lacedemoni, fou l'Imperi Arquemènida; el qual recolzà econòmicament els esforços militars espartans. El propòsit de la injecció monetària persa, era deteriorar les relacions i debilitar la posició de les *póleis* hegemòniques de la Grècia continental, i aconseguir d'aquesta manera, accedir al control i subjugació de les ciutats-estat localitzades a Jònia. A més, la participació indirecta del Gran Rei en el conflicte grec, el permetia entaular noves relacions d'amistat («φιλία») amb Lacedemònia.

Convé accentuar que el lligam persa-espartà es sustentà d'acord amb el compliment del sistema de “favors” i els mecanismes d'hospitalitat. D'igual manera, que els perses finançaren la causa espartana, Esparta havia de respondre a la crida dels seus benefactors. És ací on entra en escena el següents qüestió del treball.

• Xenofont i l'expedició dels deu mil mercenaris grecs

Abans de continuar, seria convenient repassar de forma breu el context i el per què de la projecció d'aquesta campanya sobre orient. Novament cal situar-nos en la icònica data del 404 a.C.. En el mateix any que Dionís el Vell consolida la tirania a Siracusa, i Esparta aconsegueix la dissolució de l'imperialisme atenenc amb el desmantellament dels Murs Llargs, al Pròxim Orient, en l'Imperi Arquemènida, Darius II exhala el seu últim alè, deixant la successió del tron als seus dos fills⁹³: Cir el jove⁹⁴ i Artaxerxes. En aquest aspecte, Xenofont no ofereix massa informació sobre la qüestió de la política interior arquemènida. En línies generals, Cir és nomenat sàtrapa de Lídia⁹⁵, mentre que el seu germà major és qui accedeix al tron de l'imperi. La discòrdia entre el dos germans sembla haver estat incitada i estimulada per Tissafernes —sàtrapa de Lídia i Cària— el qual acusà a Cir de conspirar contra el seu germà⁹⁶. Des del nostre punt de vista, estipulem que Tissafernes no estava disposat a cedir la seva sobirania sobre les ciutats gregues d'Àsia, contraposant-se als d'interessos de Cir. En paraules de M.Finley:

“When, therefore, he waged war against Tissaphernes, all the cities, of their own accord, chose to adhere to Cyrus in preference to Tissaphernes, except the Milesians; but they feared him, because he would not abandon the cause of the exiles” (Finley, 1959: 384).

Tanmateix, les aspiracions del fill menor de Parisatis i Darius II no es limitava a la satrapia de Lídia, era assolir la posició que sustentava el seu germà Artaxerxes. D'aquesta manera l'aspirant al tron de l'Imperi arquemènida, reuneix discretament un exèrcit “multinacional” —una porció considerable la formaven tropes no-gregues—, consistint els *xenoi* grecs la força capdavantera o la ‘punta de llança’ de l'exèrcit de Cir.

⁹³ Plutarc, a diferència de Xenofont (*Anab.* I. 1), indica que Parisatis tingué quatre fills amb Darius (de major a menor): Artaxerxes, Cir, Ostanès i Oxanthres (*Art.* 1.1). Tot i que l'autor grecoromà consulta i emprà la font de l'historiador atenenc, es poden cercar petites incongruències.

⁹⁴ Abans de la mort de Darius II, Cir estava reunit amb Lisandre a Tamneria (cf. Xen. *Hell.* II. 1.13.)

⁹⁵ Plut. *Art.* 2.3; Xen. *Anab.* I. 1.2.

⁹⁶ Un altra de les possibles raons que explique l'enemistat d'ambdós germans, és l'afectivitat i influència de Parisatis (més pròxima a Cir). Tant Xenofont com Plutarc, coincideixen en aquest punt: «Sin embargo, la madre tenía como preferido a Ciro al que quería ver como rey» (Plut. *Art.* 2.3); «también su madre colaboraba con él en su propósito» (Xen. *Anab.* I. 1.4-8).

El següent aspecte a considerar és la font principal que narra els esdeveniments de l'expedició grega: l'*Anàbasi* de Xenofont. Recordant allò que s'ha dit dins de l'apartat del marc teòric del treball, la consideració de l'historiador filoespartà a principis del segle XX, arran el descobriment de l'anomenada *Hèl·lenica d'Oxirrinc*, és posada en dubte. Per ara, la qüestió i el debat al voltant de la fidelitat o adhesió històrica del relat de Xenofont, actualment ja està superat en historiografia. Malauradament, Xenofont és un historiador, que a grans trets, és infravalorat o rebaixat a una segona categoria (Anderson, 1970 : 9-10); atès que és un autor el qual tendeix a ser comparat amb els dos pilars de la història grega: Heròdot i Tucídides. En consideració nostra, Xenofont és un autor que elabora el seu propi estil. En aquest sentit, l'historiador atenenc és hereu de la tradició històrica «herodotiana» i «tucidea». Una de les crítiques menors atribuïdes és a la qüestió de l'estil emprat; és a dir, utilitza una sèrie de recursos els quals s'aproximen més al «gènere de viatges» dels logògrafs⁹⁷ que no a la composició de la narració històrica. En defensa de Xenofont, el caràcter quasi “novel·líctic” s'aprecia no tant en les *Hèl·leniques*, però sí en la composició d'*Anàbasi*, ja que es narra l'experiència personal d'un llarg viatge o 'aventura'. *A priori*, encara que no és un tret que afecta a la narració històrica, l'historiador atenenc és propici a obviar els detalls d'alguns escenaris; o en tot cas, no arriba a desenvolupar-los del tot.

De totes maneres, Xenofont, a l'igual que els seus predecessors, crearia escola. Així mateix, la seva *historiā* influenciaria i marcaria a tota una generació d'autors. L'*Anàbasi* de Xenofont serà un obra referent en personalitats com G. Juli Cesar, remarcant-se pel que fa a l'ús de la tercera persona en *De Bello Gallico* o en *De bello civili*. En aquest apartat, resulta interessant i curiós que Xenofont, al ser un testimoni directe de les gestes dels mercenaris grecs a Àsia, és localitza més com un actor o un personatge integrat el qual intervé de forma natural en l'estructura narrativa:

«[4] ἦν δὲ τις ἐν τῇ στρατιᾷ Ξενοφῶν Ἀθηναῖος, ὃς οὔτε στρατηγὸς οὔτε λοχαγὸς οὔτε στρατιώτης ὦν συνηκολούθει, ἀλλὰ Πρόξενος αὐτὸν μετεπέμψατο οἴκοθεν **ξένος ὦν ἀρχαῖος**: ὑπίσχευετο δὲ αὐτῷ, εἰ ἔλθοι, **φίλον** αὐτὸν Κύρω ποιήσειν, ὃν αὐτὸς ἔφη κρείττω ἑαυτῷ νομίζειν τῆς πατρίδος. [5] ὁ μὲντοι Ξενοφῶν ἀναγνοῦς τὴν ἐπιστολὴν ἀνακοινοῦται Σωκράτει τῷ Ἀθηναίῳ περὶ τῆς πορείας. καὶ ὁ Σωκράτης ὑποπτεύσας μὴ τι πρὸς τῆς πόλεως ὑπαίτιον εἶη Κύρω **φίλον** γενέσθαι, ὅτι ἐδόκει ὁ Κύρος **προθύμως τοῖς** Λακεδαιμονίοις ἐπὶ τὰς Ἀθήνας συμπολεμῆσαι, συμβουλεύει τῷ Ξενοφῶντι ἐλθόντα εἰς Δελφοῦς ἀνακοινῶσαι τῷ θεῷ περὶ τῆς **πορείας**»

«[4] Había en el ejército un ateniense, Jenofonte, que los acompañaba no como **estratego**, ni como **capitán**, ni como **soldado**, sino que Próxeno, que era su amigo desde antiguo, lo había animado a **dejar su patria**. Y le había prometido que, si iba, le procuraría la **amistad** de Ciro, cosa que él tenía para sí mismo en mayor estima que su propia patria. [5] En efecto, Jenofonte, después de leer la carta, consultó con Sócrates de Atenas a propósito del viaje. Y Sócrates —temiendo que la ciudad le pudiera reprochar a Jenofonte el convertirse en **amigo** de Ciro, puesto que, al parecer, Ciro había **colaborado resueltamente** con los lacedemonios en la guerra contra Atenas— aconseja a Jenofonte ir a Delfos a consultar al dios a propósito del **viaje**»

(Xen. *Anab.* III. 1.4-5)

En resumides paraules, Xenofont trasllada els seus annals al camp del relat etnogràfic. Quant a la resta de la seva obra (*Obres Menors*), també serà apreciada pels autors grecoromans. Sense anar més lluny, Ciceró l'estableix com un dels models antics per antonomàsia; situant-lo per sobre d'identitats com Heròdot⁹⁸:

«Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt, quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. quam copiose ab eo agri cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur! atque ut intellegatis nihil ei tam regale videri quam studium agri colendi.»

«Las obras de Jenofonte son muy útiles para estos asuntos, os ruego que las leáis atentamente y las pongáis en práctica. ¡Cómo ensalza extensamente en su Economía el cultivo del campo, cuando trata del cuidado del propio patrimonio! De sobra sabéis, que para él nada era tan agradable como el placer del cultivo del campo»

(Cic. *Sen.* XVII. 59.)

Atenent als aspectes negatius de l'historiador atenenc, s'han de recalcar dos aspectes. Primer, i el més evident, és la subjectivitat que impregna el relat de Xenofont, posant el focus de mira sobre les seves *Hel·lèniques*. Com és ja sabut, Xenofont, malgrat haver nascut en el bressol de la *pólis*

⁹⁷ Vegi's l'exemple del *Periple de Hannón* (compilat en el còdex *Palatinus Graecus* de l'any 398) o els viatges de Nerarc.

⁹⁸ cf. Cic. *Leg.* I. 5.; *Off.* II. 87.

d'Atenes, els seus ideals estarien més pròxims als valors espartans que no als dels atenesos. Tant és així, que dedicà una obra completa a *La república dels lacedemonis*, consistint en un elogi al sistema polític, cultural i educatiu de la *pólis* del Peloponès. Per tant, la seva lectura s'ha d'observar des d'una perspectiva crítica. Una de les principals acusacions atribuïdes a Xenofont és la imparcialitat en el conflicte. Com exposa Fornis: “la historiografia moderna ha culpado a Jenofonte de silenciar los efectos que el crudo imperialismo lacedemonio” (Fornis, 2008 : 71). Tot i que Xenofont no es autor que falta a la veritat —o de fet a la realitat històrica— la segona crítica de la font de l'autor és ressaltada amb la manca de profunditat.

Xenofont tendeix a obviar —de manera conscient o inconscient— certs detalls claus, els quals difuminen o causen la desviació dels fets narrats. En la qüestió de l'escenari bèl·lic, en contraposició amb la personalitat de Polibi (vegi's la taula 3 i 4), Xenofont no precisa les dades o tendeix a generalitzar el desenvolupament dels escenaris de batalla, cosa que dificulta la tasca de reconstrucció o interpretació del camp. A pesar dels següents inconvenients, Xenofont es manté com una font fiable d'estudi.

Tenint present els aspectes tant positius com negatius de Xenofont, ens reincorporem dins la qüestió inicial. Recordant el que s'ha dit, Cir recluta un exèrcit mercenari configurat tant per grecs com no-grecs, amb motiu de destronar el seu germà Artaxerxes. Si fem memòria, aquest escenari no s'allunya massa de les dinàmiques i els mecanismes de formació dels governs tirànics grecs (Parke, 1933 : 14). A partir d'ací, es susciten tot un seguit de preguntes: d'on provenen o quin és l'origen dels següents grecs? Per què s'uneixen a la causa de Cir? O millor dit, quin és l'interès o el profit dels següents mercenaris en l'expedició?

Per contestar aquestes preguntes, és imprescindible recuperar l'apartat etimològic i la definició de mercenari. La qüestió clau no es situa tant en el 'per què', sinó en el 'què'; és a dir, què s'entén per mercenari en la font de Xenofont. En termes generals, les dues paraules més utilitzades en el text d'*Anàbasis* són *xenos* (la primera en nomenar-se) i *misthophoroi*, (junt amb l'arrel de *misthos*). Refrescant les idees principals de l'anterior secció, el *xenos* equivaldria al mot “estranger”, mentre que *misthophoroi* adquireix el valor d'“ajudants” que cobren un tipus de remuneració no definida. Dins de la discussió acadèmica, atenent al comentari de Mysłowska: “para algunos autores los términos *xenos* y *misthophoros* son términos equivalentes que definen distintos aspectos del mercenariado” (Mysłowska, 2014 : 74). A més, no s'hauria d'ignorar les diferents variants que posseeix el mot *xenos* en els text d'*Anàbasis*⁹⁹.

Amb referència a l'aspecte quantitatiu del contingent mercenari, l'estudi de Parke i el de Marinovic ens han facilitat la disposició total numèrica dels *xenoi* grecs participats de l'expedició; informació que Xenofont detalla i compila dins del seu *Anàbasis* (taula 1). Així mateix, el contingent grec reclutat per Cir el configuren la infanteria pesada dels 10.000 hoplites, sumant les 2.300 tropes auxiliars lleugeres d'escaramussa, dividides en tres grups: 1.600 peltastes («πελτασται») —la meitat d'origen traci—, 500 foners («γυμνηται»¹⁰⁰) —un centenar (c.a.) provinents de l'illa de Rodes—, i per últim, 200 arquers cretencs («τοξότης»). Una gran part dels especialistes coincideixen en el fet que la quantitat de soldats o hoplites, és massa nombrosa (Parke, 1933 : 28; Bettalli, 2013 : 273). A part d'això, i en contrast amb altres fonts —no directes—, com Isòcrates o Diodor de Sicília, proporcionen unes xifres totals diferents a les que aporta l'historiador filoespartà. En el cas d'Isòcrates, l'orador apunta que foren al voltant dels sis mil hel·lens els quals partiren cap a orient. A més d'això, l'orador atenenc afegeix i descriu la condició d'aquesta massa de soldats: “[...] no elegidos por su valor, sino incapaces de vivir en sus propias [ciudades] a causa de su medianía [...]” (Isoc. IV. 146). Una segona segona veu que s'aproxima a la valoració Isòcrates, és la de Diodor:

⁹⁹ A més, no s'hauria d'ignorar les variants del mot. Les més cridaneres són «ξεναγός» (*xenagos*) (Xen. *Hell.* IV. 2.19) o «πρὸς ἑαυτὸν» (*polesi xenikou*) (Xen. *Anab.* I. 2).

¹⁰⁰ El significat literal del terme grec és “home despullat”. La paraula apareix en la font d'Estrabó (*Geografia*), referint-se als tant els fones balears com rodís (*gumnētas*) (Strab. XIV. 2.10). Per contra, Xenofont utilitza la denominació grega «σφενδονήτας» (*sphendonētas*) per definir els foners rodís (Xen. *Anab.* III. 4.2)

«περὶ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον τῶν ἐστρατευμένων μετὰ Κύρου καὶ διασωθέντων εἰς τὴν Ἑλλάδα τινὲς μὲν εἰς τὰς ἰδίας πατρίδας ἀπηλλάγησαν, οἱ δὲ πλεῖστοι στρατιωτικὸν εἰθισμένοι ζῆν βίον, καὶ σχεδὸν ὄντες πεντακισχίλιοι, στρατηγὸν αὐτῶν εἴλαντο Ξενοφῶντα»

«Por la misma época, de los hombres que habían participado en la expedición de Ciro y que habían vuelto sanos y salvos a Grecia, algunos regresaron a sus patrias respectivas, pero la mayor parte, unos cinco mil que se habían acostumbrado a la vida militar, eligieron como comandante a Jenofonte»

(Diod. XIV. 37.1)

Pel que sabem, la majoria d'hoplites que intervenen en l'expedició, provenen de la zona d'Arcàdia (Xen. *Anab.* VI. 2.16) (Bettalli, 2013: 274; Marinovic, 1988: 37; Gómez, 2013: 68), territori conegut per l'elevada confluència del mercenaris. Com a informació addicional, dels seixanta-cinc caps mercenaris grecs, una cinquena part eren originaris d'aquest àmbit geogràfic. No obstant això, la dada més reveladora no és la localització en la concentració i provinença geogràfica. L'etapa anterior al desencadenament de la guerra del Peloponès, els mercenaris s'havien caracteritzat per ser contingents residuals els quals provenien de zones exclusives, a l'igual que reconegudes per la seva tradició o experiència amb l'entrenament i ensinistrament de tropes mercenàries especialitzades (arquers, foners, peltastes i cavalleria).

Territoris com Arcàdia, Rodes o Creta, s'havien distingit per l'aportació de regiments de prestigi de caràcter "internacional" (Marinovic, 1988 : 33-35). La guerra del Peloponès és l'esdeveniment bèl·lic que introduiria i generalitzaria de forma progressiva el fenomen del mercenariat, consistint l'expedició dels deu mil, el zènit d'aquest procés.

En la historiografia moderna, les causes del mercenariat, tradicionalment s'ha sustentat a través de la situació general de crisi —econòmica, social i política— que experimentà l'Hèl·lade d'ençà el desenvolupament de la guerra del Peloponès, i agreujada posteriorment amb la successiva guerra de Corint. Segons aquesta tesis, el germen del fenomen dels mercenaris es fonamenta en l'augment de la pobresa dels soldat-ciudadans, els quals es veuen obligats a exercir l'ofici de la guerra —a vendre la seva espasa— per tal de sobreviure. No obstant això, Marinovic apunta que més la naturalesa del fenomen es situa més en el camp polític que en l'econòmic. En paraules de la historiadora: "L'hégémonie spartiate et le pouvoir des oligarques frappèrent en premier lieu les masses populaires démocratiques, suscitant ainsi dans de nombreuses cités un afflux de pauvres dans les rangs des mercenaires." (Marinovic, 1988 : 34). Situats en el cas del deu mil mercenaris grecs, Xenofont elabora un discurs més ampli de les causes:

«τῶν γὰρ στρατιωτῶν οἱ πλεῖστοι ἦσαν οὐ σπάνει βίου ἐκπεπλευκότες ἐπὶ ταύτην τὴν μισθοφοράν, ἀλλὰ τὴν Κύρου ἀρετὴν ἀκούοντες, οἱ μὲν καὶ ἄνδρας ἄγοντες, οἱ δὲ καὶ προσανηλικότες χρήματα, καὶ τούτων ἕτεροι ἀποδεδρακότες πατέρας καὶ μητέρας, οἱ δὲ καὶ τέκνα καταλιπόντες ὡς χρήματ' αὐτοῖς κτησάμενοι ἤξοντες πάλιν, ἀκούοντες καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς παρὰ Κύρῳ πολλὰ καὶ ἀγαθὰ πράττειν. τοιοῦτοι ὄντες ἐπύθοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα σῶζεσθαι»

«En su mayor parte los **soldados** no habían embarcado para este servicio mercenario por obtener esta **soldada**, sino porque habían oído hablar de la **personalidad** de Ciro. Unos se habían alistado, incluso, llevando sus propios hombres; otros, habiendo hecho gastos; otros, también, escapando de casa de sus padres y de sus madres, y otros, abandonado a sus hijos, en la creencia de que, después de ganar dinero para ellos, regresarían de nuevo, porque oían hablar de los bienes abundantes obtenidos por los que estaban al lado de Ciro. Tales hombres deseaban regresar a Grecia sanos y salvos»

(Xen. *Anab.* VI. 4.8)

Amb tot, s'ha de dir que el següent fragment es contradiu amb el plantejament introductori de l'obra de Xenofont, el qual exposa que la gran majoria dels mercenaris units no tenien idea del propòsit real de l'expedició de Cir, fins al punt d'interrompre la marxa: «pues los soldados se negaron a seguir adelante; tenían ya la sospecha de que iban contra el Rey y decían que no se habían alistado para eso» (Xen. *Anab.* I. 3.1). De manera paral·lela no hi ha que oblidar que els mercenaris de les *póleis* gregues («πρὸς ἑαυτὸν») es mantenien com a hoplites, és a dir, són soldats-ciudadans arrelats a una comunitat de la *pólis* desplaçats. Com testimonia Xenofont, la majoria dels combatents —guiant-nos per la narració que transmet l'historiador atenenc— són joves que busquen el seu propi afany. En aquest sentit, Xenofont estaria al voltant dels 25-30 anys quan participà en l'expedició.

No fa falta dir que els soldats que hi configuren l'exèrcit grec de Cir, són aliens a la idea romànticista dels "soldats aventurers" o "soldats de fortuna", com postulen alguns dels primers estudis moderns. Des del nostre punt de vista, considerem que una part important del contingent dels *xenoi* hauria estat compostat per soldats-ciudadans joves (pobres i marginals) els quals perseguien un tipus de remuneració econòmica ràpida i segura, i consecutivament, emprendre el camí de tornada cap a les seves *pólis* d'origen; consistint en una mena de feina temporal. En el cas personal de Xenofont, els motius que l'impulsen és a partir del llaços i vincle d'amistat amb Proxè, arriscant la seva imatge i reputació a Atenes¹⁰¹.

Tot i això, aquesta aparença de soldats 'voluntaris' tampoc ens convenç. Per ara, la proposta que millor s'aproxima a l'auge dels mercenaris grecs es situa en la tesis de Gómez; és a dir, el fenomen del mercenari s'ha de buscar en les relacions i els pactes d'hospitalitat. En paraules de l'especialista: "creemos que las leyes de hospitalidad en Grecia fueron el germen del servicio mercenario y, por lo que se refiere al caso arcadio y, al margen de ciertas especificidades, muy posiblemente del aqueo, una de las principales motivaciones para el mismo" (Gómez, 2013 : 62).

Seguint el testimoni de Xenofont, aparentment els grecs reclutats —referint-nos a la massa de soldats («στρατιώτης»)— probablement foren inconscients de l'"aventura" o la llarga travessia («πορεία») que els esperava; a excepció del Clearc¹⁰² («ξεναγός» o *xenagos*) i probablement altres dels alts oficials (*lochagoi*) de l'exèrcit mercenari. Ara bé, quina és la condició social dels *xenagos* al capdavant de la comitiva grega? Aquesta és l'ordre i informació que disposem dels principals comandants grecs reunits:

- **Clearc.** Exiliat lacedemoni. Després de la firma de pau del 404 a.C. entre Esparta i Atenes, posà rumb al Quersonès —amb el previ vistiplau dels èfors— per tal de fer la guerra al tracis. Més tard el èfors rectificuen, però Clearc es nega a tornar a Lacedemònia, posant rumb a l'Hel·lespont (Dardanel). Al desobeir el manament, és probable que fora condemnat a mort, o en menor mesura, condemnat a l'ostracisme. Una vegada arriba al territori d'Hel·lespont entra en contacte amb Cir, el qual l'ajudà en el finançament un exercit mercenari, i l'utilitza en una primera instància —a petició de les ciutats-estat gregues— per fer front els tracis que amenaçaven el benestar del territori. Després de portar a terme aquesta empresa militar, l'exiliat s'uneix a la campanya de Cir. Xenofont l'emfatitza com un home especialment aficionat a l'art de la guerra («φιλοπόλεμος»), temut a l'igual que respectat¹⁰³ pels seus camarades:

«ταῦτα οὖν φιλοπολέμου μοι δοκεῖ ἀνδρὸς ἔργα εἶναι, ὅστις ἐξὸν μὲν εἰρήνην ἄγειν ἀνευ αἰσχύνης καὶ βλάβης αἰρεῖται πολεμεῖν, ἐξὸν δὲ ῥαθυμεῖν βούλεται πονεῖν ὥστε πολεμεῖν, ἐξὸν δὲ χρήματα ἔχειν ἀκινδύνως αἰρεῖται πολεμῶν μείονα ταῦτα ποιεῖν: ἐκεῖνος δὲ ὥσπερ εἰς παιδικὰ ἢ εἰς ἄλλην τινὰ ἡδονὴν ἤθελε δαπανᾶν εἰς πόλεμον»

«Estas acciones me parecen propias de un hombre amante de la guerra, que, pudiendo vivir tranquilo sin deshorna ni perjuicio, prefiere luchar. Pudiendo llevar una vida fácil, prefiere el esfuerzo con tal de poder hacer la guerra; pudiendo conservar el dinero sin riesgos, prefiere gastarlo haciendo la guerra. Clearco, al igual que uno gasta en amorios o en cualquier otro placer, prefería gastar en la guerra. Tan amante de la guerra era»

(Xen. *Anab.* II. 6.6)

Com a nota, el present fragment s'assimila amb un passatge de l'*Odissea* d'Homer, plasmant el mateix esperit combatiu:

¹⁰¹ Cir es converteix en un dels principals enemics de la *pólis* d'Atenes a causa de a la seva estreta relació i recolzament amb el bàndol lacedemoni durant la guerra del Peloponès.

¹⁰² Aquesta dada (Xen. *Anab.* III. 9-11) contraresta amb la que ofereix l'historiador siracusà (Diod. XIV. 19.9), el qual assegura que tots els comandants grecs eren conscients dels plans de Cir.

¹⁰³ Una exposició més extensa de les qualitats del comandant grec es desenvolupa en: (Xen. *Anab.* II. 6.7-14).

«οὐ ποτέ μοι θάνατον προτιόσσετο θυμὸς ἀγῆνωνρ,
 ἀλλὰ πολὺ πρῶτιστος ἐπάλαμνος ἔγχει ἔλεσκον
 ἀνδρῶν δυσμενέων ὃ τέ μοι εἴξειε πόδεσσιν.
 τοῖος ἔα ἐν πολέμῳ: ἔργον δέ μοι οὐ φίλον ἔσκεν,
 οὐδ' οἰκωφελίη, ἧ τε τρέφει ἀγλαὰ τέκνα
 ἀλλὰ μοι αἰεὶ νῆες ἐπήρετμοι φίλοι ἦσαν
 καὶ πόλεμοι καὶ ἄκοντες ἐϋξεστοὶ καὶ οἴστοι,
 λυγρὰ, τὰ τ' ἄλλοισίν γε καταριγηλὰ πέλονται.
 αὐτὰρ ἐμοὶ τὰ φίλ' ἔσκε τὰ που θεὸς ἐν φρεσὶ
 θῆκεν»

«Mai el meu cor altiu tingué por de la mort: no la veia, sempre saltava el primer entre tots, i abatia amb la llança tot enemic que no fóra més ràpid que jo per a córrer. Tal era jo en el combat. No em plaïa el treball de la terra, i el de la casa, que cria i fa créixer uns fills gloriosos. M'han **agradat els vaixells** de bons remes, aleshores, i sempre, tant com la guerra, els combats, i les llances polides, les **fletxes**: coses funestes que són un horror i un espant per als altres, però que a mi m'agradaven; qui sap si algun déu m'hi incitava»

(Hom. *Od.* XIV. 219-227)

- **Proxè.** El general beoci i company pròxim de Xenofont, acudeix a la crida de l'aspirant persa. A l'igual que Clearc, Proxè és reclutat arran el pacte d'hospitalitat amb Cir: «con el pretexto de que quería hacer una expedición militar contra los pídasas» (Xen. *Hell.* I. 1.11). Xenofont destaca l'ansia de poder i riqueses del seu company, però en el seva defensa, l'historiador atenenc al·lega a continuació que: «pensaba que debía obtenerlas con justicia y con honradez» (Xen. *Anab.* II. 6.18). Mor als trenta anys, executat junt amb el Clearc, de cinquanta, al violar el pacte establert amb Tissafernes.
- **Menó.** Del següent «λοχαγός» (*lokhēgós*), Xenofont també el remarca com un individu amb ansies de grandesa. Al contrari que Pròxe i Clearc, és definit com un home mentider i engalipador: «era evidente que a nadie amaba, y de quien dijera que era amigo, era seguro que contra él conspiraba» (Xen. *Hell.* II. 6.23). Xenofont no ofereix massa informació al respecte, només que no és executat amb la resta dels caps mercenaris, i que probablement, era el més jove dels capitans mercenaris. Pel que fa a l'edat mitja dels mercenaris grecs, Parke conclou que la gran majoria serien joves: "Those up to 30 appear to form a fair proportion for the army, while those over 45 are few enough to be the minimum guard for the camp in an emergency." (Parke, 1933 : 29).
- **Xènies.** És el qui aporta la major quantitat d'homes i és un dels primers *strategoï*, junt amb Pasió de Mègara, en abandonar la missió de Cir en assabentar-se del seu autèntic propòsit. Pel que es veu, ambdós *xenagos* aprofiten la primera oportunitat que se'ls presenta per sortir-se'n de l'expedició i fugir amb una part dels guanys inicials.
- **Sosis i Sòcrates.** D'aquests dos últims grecs no posseïm quasi detalls rellevants, excepte que eren hostes de Cir. L'última menció que fa Xenofont és durant la seva execució: «nadie se mofó de ellos como cobardes en la guerra, ni les censuró sus relaciones de amistad. Tenían ambos unos treinta y cinco años» (Xen. *Anab.* II. 6.30).
- **Quirisop.** General enviat per petició de les autoritats de la *pólis* d'Esparta. És un dels pocs casos on una ciutat-estat grega mostra una participació i implicació directa amb la causa de Cir¹⁰⁴.
- **Sofenet.** No sabem massa d'aquest *strategoï*. Xenofont esmenta que era el més ancià i sembla ser un dels pocs caps que aconsegueix sobreviure a l'expedició. Segons ens consta, també va escriure una *Anábasis*, però s'ha perdut (Bach, 2015 : 292). Ací convendria emmarcar el temps i l'espai del recorregut dels mercenaris (mapa 3). Aquesta informació és revela al final de l'obra, però hi ha que especificar que aquest últim fragment no correspon amb l'obra de Xenofont. Prestant atenció a l'apunt de Bach (2015 : 292), l'autoria d'aquest càlcul està discutida entre els diferents especialistes. Els principals assenyalats són Ctèsies, i en segon lloc, Sofenet: «La suma del recorrido completo entre ida y vuelta, asciende a doscientas quince etapas, treinta y cuatro mil seiscientos cincuenta estadios. El tiempo transcurrido, entre ida y vuelta, un año y tres meses» (Xen. *Anab.* VII. 8.26).

¹⁰⁴ Xen. *Anab.* I.; 2.21; 4.3; *Hell.* I. 4. 2-4.; II. 1.13.

Comentant per damunt els aspectes econòmics de l'expedició, com s'haurà pogut consultar, Cir és el principal benefactor i mecenes dels *xenoi*. El què sorprèn no és la quantitat de recursos que disposa l'aspirant persa, sinó en la destinació dels mateixos. Com és obvi, una part es destinada a la paga dels soldats; això sí, en el moment que els soldats-ciudadans s'assabenten de l'autèntica motivació del Cir —i amb la partida immediata de Xènies i Pasió de Mègara— es negaren a continuar el camí¹⁰⁵. Arran aquesta situació de confusió en l'exèrcit grec, Cir es veu obligat a donar un incentiu: «Éste [Cir] prometió dar a cada hombre cinco minas de plata¹⁰⁶ y sueldo íntegro hasta restablecer de nuevo a los griegos en Jonia. La mayor parte del ejército se dejó convencer así» (Xen. *Anab.* I. 4.13). En segon lloc, convendria considerar també la inclusió de la despesa de l'armament: «A vosotros el Rey [Artaxerxes] os reclama las armas, pues afirma que son suyas porque pertenecían a Ciro su vasallo» (Xen. *Anab.* II. 5.38). Quant a la paga promesa dels *xenoi*, el dàric¹⁰⁷ (figura. 1) es convertí en la moneda habitual.

Al principi de l'obra, durant la reunió dels contingents mercenaris i la resposta als pactes d'hospitalitat dels comandants grecs a la causa de Cir, Xenofont notifica que a Clearc li foren lliurats 10.000 dàrics (20.000 - 25.000 dracmes) amb l'objectiu inicial de fer fora els tracis que amenaçaven les ciutats gregues de Hèl-lespont. Amb aquesta quantitat, Cir esperava reunir un contingent aproximat de dos mil hoplites¹⁰⁸, els quals al final resulten ser 1.500. Cal pressuposar que una part del "pressupost" de Cir aniria a parar a la paga de les armadures, com bé en l'últim passatge. Com bé sintetitza Trundle:

"Xenophon's *Anabasis* reveals the importance of networks of relationships to the mercenary army's formation and maintenance. Xenophon highlights the important part played by the noble and generous nature of Cyrus in attracting men into his service and keeping them loyal" (Trundle, 2017 : 45).

La insistència de Cir per la incorporació de contingents d'hoplites grecs en el conjunt de l'exèrcit, Xenofont ho deixa ben clar en el discurs que evoca del jove aspirant a monarca: «Griegos, no os llevo como aliados por no tener hombres bárbaros, sino porque creo que sois mejores y más valerosos que muchos bárbaros. Por eso os incorporé a mis fuerzas» (Xen. *Anab.* I 7.3). El tret de la superioritat de la falange hoplítica, és un element repetit i accentuat en la narració del *xenoi* i historiador atenenc¹⁰⁹.

Després del desenvolupament de la batalla de Cunaxa i amb la consegüent mort de Cir, l'exèrcit mercenari es queda sense lideratge. Els principals cabdills grecs són executats. A partir de la mort de Cir i Clearc, la comitiva mercenària grega es troba en un estat de confusió, sense un autèntic propòsit i unitat. Enmig d'un territori hostil i amenaçador, els grecs elegeixen els nous caps militars i emprenen un costós camí de retorn cap a Grècia. A partir d'aquest moment, Xenofont comença a rebre cert protagonisme en la història. En termes globals, no estem del tot segurs fins quin punt l'historiador exagera la seva condició o paper en el viatge de tornada de l'expedició. En síntesi, *Anàbasis* és un obra que intenta emular o imitar l'esperit i l'essència del relat homèric de l'*Odissea*¹¹⁰; prenent el mateix patró narratiu del poema èpic. Així mateix, dels deu mil onze mercenaris grecs que partiren amb Cir, Xenofont comenta:

¹⁰⁵ Aquest episodi ocorre en Thapsacos (Síria), nucli urbà localitzat al marge oriental del riu Eufrates (mapa 3). La darrera notícia que obtenim d'aquests dos *xenagos*, és que tornen a Grècia amb els seus béns (Xen. *Anab.* I. 4.7).

¹⁰⁶ 1 mina = 100 dracmes. En dàrics, equivaldria a 24-30 (ca.) per home; una suma més que considerable.

¹⁰⁷ Un dàric equival a 20-25 dracmes. D'acord amb Betalli, al principi, els mercenaris grecs de Cir obtenien un dàric al mes (ca. 4-5 òbols al dia) (Betalli, 2013 : 280-1) (Xen. *Anab.* I 2.12).

¹⁰⁸ Al final només resulten ser 1.500 homes (Xen. *Anab.* I 1.9).

¹⁰⁹ Abans de l'episodi de la batalla de Cunaxa, Xenofont relata una anècdota on els hoplites grecs —en una mena d'exercici o simulacre— demostren la disciplina i organització envers l'exèrcit bàrbar de Cir (cf. Xen. *Anab.* I. 2.18). La superioritat militar dels hel·lens envers al persa, ja és una concepció present en el discurs d'Heròdot (Hdt. VII. 210.2).

¹¹⁰ Quan els grecs arriben a les costes del mar Negre, resulta cridaner l'al·lusió de Lleó Turio: «[...] deseo acabar de una vez con estas penaidades y, puesto que tenemos el mar, recorrer embarcado el resto del camino y, tendido como Ulises, llegar a Grecia» (Xen. *Anab.* V. 1.2).

«ἐνταῦθα ἔμειναν ἡμέρας δέκα: καὶ ἐξέτασις σὺν τοῖς ὄπλοις ἐγίνετο καὶ ἀριθμός, καὶ ἐγένοντο ὀκτακισχίλιοι καὶ ἑξακόσιοι. οὗτοι ἐσώθησαν. οἱ δὲ ἄλλοι ἀπώλοντο ὑπὸ τε τῶν πολεμίων καὶ χιόνος καὶ εἰ τις νόσῳ. [4] ἐνταῦθα καὶ διαλαμβάνουσι τὸ ἀπὸ τῶν αἰχμαλώτων ἀργύριον γενόμενον»

«Se pasó revista y se contó el número de hombres en armas: resultaron ocho mil seiscientos. Éstos fueron los que se salvaron. Los demás perecieron a manos de los enemigos, por causa de la nieve y otros, por enfermedad. Aquí [Giresun] también reparten el dinero obtenido de los prisioneros».

(Xen. *Anab.* V. 3.3-4)¹¹¹

Malauradament, l'«aventura» grega no acabaria aquí. Els mercenaris grecs de Cir serien reincorporats a l'exèrcit lacedemoni, destinant-los una vegada més en la lluita contra l'Imperi Arquemènida. És més, aquests *xenoi* es reutilitzarien en la Grècia continental, amb l'esdeveniment de la Guerra de Corint: «Entretanto se presentó Tibrón y se encargó del mando del ejército y, después de unirlo al resto del ejército griego, prosiguió la guerra con Tisafernes y Farnabazo» (Xen. *Anab.* VII. 8.24).

• La guerra de Corint: mercenaris, «warlords» i tàctiques militars

«ἐκ δὲ τούτου στρατιαὶ μὲν μεγάλαι ἐκατέρων διεπέπαυντο, φρουροὺς δὲ πέμπουσαι αἱ πόλεις, αἱ μὲν εἰς Κόρινθον, αἱ δὲ εἰς Σικυῶνα, ἐφύλαττον τὰ τεῖχη: μισθοφόρους γε μὴν ἐκότεροι ἔχοντες διὰ τούτων ἐρρωμένως ἐπολέμουν. »

«Después de estos sucesos los grandes ejércitos de ambos bandos dejaron de actuar por cierto tiempo, mas las ciudades mantenían vigilancia en las murallas enviando guarniciones unas a Corinto, otras a Sición. No obstante como ambos tenían mercenarios, luchaban con dureza por medio de ellos»

(Xen. *Hell.* IV. 4.14)

Arran el declivi de l'imperialisme atenenc —simultani a l'auge i hegemonia d'Esparta en l'àmbit políticoterritorial de l'Egeu— les relacions conflictuals a Grècia comencen a modificar-se; gestant-se un nou escenari d'aliances polítiques. Les *póleis* gregues que una vegada configuraren i formaren part de la lliga del Peloponès i que lluitaren al costat d'Esparta envers l'amenaça imminent de l'imperialisme atenenc, ara temien pel nou poder emergent lacedemoni. Les ciutats-estat gregues com Corint o Elis¹¹², que es caracteritzaren per la seva afinitat acèrrima a la causa i els ideals espartans, s'oposaran a la política recent expansionista militar i opressora d'Esparta; iniciant-se d'aquesta manera un nou moviment i sentiment anti-esparà a l'Hèl·lade.

Les relacions entre Esparta i la resta de ciutats-estat aliades, es deterioraren en l'instant en què els lacedemonis incompliren les exigències i demandes acordades; violant els suposats pactes d'hospitalitat. La primera ruptura es podria argumentar a partir de l'enderrocament dels Murs Llargs del Pireu, clàusula primordial en la pau imposada als atenesos. Com s'ha comentat, els representants beocis i corintis s'oposaren a la decisió dels èfors espartans. Tant els corintis com els tebans anhelaven la destrucció i desmantellament complet de la ciutat protegida de la deessa Atena.

A pesar d'aquesta condició, des del nostre punt de vista considerem que el fet determinant que trencà de manera definitiva amb l'harmonia de les relacions diplomàtiques, fou la negativa espartana en repartir el botí de guerra¹¹³. Aquesta notícia no seria ben rebuda dins de les faccions polítiques de Corint, atès a la paupèrrima situació econòmica i financera que travessa la ciutat-estat de l'istme durant les acaballes del gran conflicte. Respecte els beocis, a part de no rebre la part compensatòria dels esforços de guerra, havien d'afrontar la presència incòmoda militar espartana en el territori de frontera (Fornis, 2008 : 51). Paradoxalment, les mateixes ciutats-estat

¹¹¹ Si fem memòria, Diodor i Isòcrates anoten que només entre sis i cinc mil hel·lens (cf. Isoc. IV. 146; Diod. XIV. 37).

¹¹² Guerra d'Elis (ca. 403 - 400 a.C.): Esparta envia una expedició militar dirigida per Agis, amb l'objectiu de debilitar la influència i sobirania de la *pólis* Elis sobre les ciutats-estats veïnes (Pascual, 1997 : 31).

¹¹³ Una suma que acumularia un valor total d'entre 1.500 i 2.000 talents (Pascual, 1997 : 30).

que exhortaven l'anihilació total d'Atenes, ara oferien asil polític als ciutadans atenesos exiliats a causa de la instauració del règim filolaconi dels Trenta Tirans imposat per Lisandre: «Y huyeron al Pireo y, como detuvieron incluso allí muchos, llenaron Mégara y Tebas de fugitivos. Después de esto Tasíbulo se lanzó desde Tebas con unos setenta hombres y toma File, un lugar fortificado» (Xen. *Hell.* II. 4.1).

Mentre que les noves relacions conflictuals es desenvolupaven a la Grècia continental, si desplaçem el focus d'atenció a la península d'Anatòlia, la majoria de les *pólis* gregues asiàtiques reaccionaren a l'amenaça lacedemònia¹¹⁴. Amb la resolució del conflicte intern a Pèrsia —mort de Cir en la batalla de Cunaxa i la tornada de l'expedició mercenària grega— Artaxerxes afronta la nova realitat política a la Grècia continental i asiàtica. Esparta no anava a renunciar la seva hegemonia sobre les ciutats-estat gregues asiàtiques, a l'igual que l'Imperi Arquemènida (Tissafernes i Farnabazos II) tampoc anava a renunciar i permetre la intromissió militar lacedemònia.

En aquest sentit, la mort de Cir el jove suposà la fi de dels pactes i l'aliança espartanopersa. Si els perses foren els benefactors de la causa lacedemònia —determinant en el desequilibri de la balança de poder a l'Hèl·lade— durant la guerra del Peloponès, ara seria la ciutat d'Atenes la que rebria el recolzament militar i econòmic persa en guerra de Corint. Per il·lustrar, el sàtrapa Farnabazos seria el responsable de finançar la reconstrucció dels murs del Prieu, sota l'autoritzada supervisió de Conó: «Farnabazo después de oírle [a Conó] lo despacho con entusiasmo a Atenas, e incluso le dio dinero para la reconstrucción de las murallas¹¹⁵. Después de llegar, levantó gran parte de ellas, ofreciendo su tripulación y dando un sueldo a carpinteros y canteros y gastando todo lo que se precisaba» (Xen. *Hell.* IV. 4.19). A banda de la confirmació de les fonts escrites, el següent projecte es ratifica en una inscripció epigràfica conservada (inscripció 2).

Per tant, ens trobem en una situació inversa del conflicte. No obstant això, aquesta nova pugna no estaria protagonitzat o encapçalada tan sols per la ciutat-estat d'Atenes, ans l'organització d'un «συνέδριον»¹¹⁶ configurat per les *póleis* de Tebes, Argos, Corint —localitzant-se en aquesta la seu de l'aliança—, i incloent Atenes, entre les més importants. Tot i que, Xenofont assenyala els perses com els principals responsables i incitadors de la pugna grega, al mateix temps, també culpa a les *póleis* anit-espartanes alienades: «[...] argivos, atenienses, beocios y corintios que habían recibido dinero del rey o bien que habían sido los principales responsables de la guerra de que si no obstaculizaban los partidarios de la paz [...]» (Xen. *Hell.* IV. 4.2).

Una dècada abans de l'esclafit de la Guerra de Corint, malgrat que Atenes perdé la major part de la seva capacitat mòbil amb la desfeta del seu imperi en l'Egeu, el conflicte amb Esparta prossegueix. En aquesta mateixa línia, Atenes anhelava restaurar pels tots els seus mitjans el seu imperi en l'Egeu; cosa que assolira parcialment amb la generació de la segona lliga atenesa (378-354 a.C.). Encara que la pau imposada del 404 a.C. implicava la col·laboració i aliança amb les forces lacedemonis, els ciutadans atenesos conspiren —una part des de l'exili— per tal de restaurar la democràcia i expulsar el règim del Trenta Tirants¹¹⁷ imposat per Lisandre. Tanmateix, l'acció dels atenesos no es produiria de forma imminent; és a dir, la ciutat no podia arriscar-se a una guerra oberta amb el domini terrestre de les forces lacedemònies; no sense la renovació de la

¹¹⁴ Xen. *Hell.* III. 4.7-11

¹¹⁵ Vegi's la inscripció 2.

¹¹⁶ El *synedrion* es constitueix com un conjunt d'aliances (*symmachiai*) bilaterals, on els partícips comparteixen un seguit d'interessos i objectius comuns (Fornis, 2008 : 103)

¹¹⁷ El lideratge de Trasibul aconseguiria posar fi al govern dels trenta a Atenes, inclòs arriba a sobreposar-se; però a pesar de resistir l'ofensiva de Pausànies en el Pireu (participació activa de mercenaris en ambdós bàndols), la ciutat es veuria obligada a firmar un altre pacte amb els lacedemonis. D'acord amb les pautes del tractat entre Pausànies i Trasibul, s'estableix: «mantener la paz los dos partidos, cada uno retirarse a su caso, salvo los Treinta, los Once y los diez magistrados del Pireo. Con todo si alguno de los de la capital tenían algún temor, se decidió que se refugiara en Eleusis» (Xen. *Hell.* II. 4.38)

flota, l'exèrcit i la disponibilitat dels recursos necessaris per afrontar les despeses militars. Recapitulant, els ciutadans atenesos guaitaven el moment oportú per rebel·lar-se de nou contra el poder d'Esparta. Així mateix neix l'aliança i pacte mutu entre Beòcia i Atenes (inscripció 3; figura 3).

Quant a l'escenari de la política interna d'Esparta, s'accentua la divisió social i política. Aquesta discòrdia, en part, fou fruit de les accions i l'ambició personal de Lisandre; personalitat cada cop més implicada en la projecció imperialista d'Esparta en l'Egeu. A més, no cal oblidar que Lisandre mantingué una estreta relació i amistat pròxima amb alguns dels agents més destacats de l'Imperi Arquemènida:

«καὶ ἀναμνήσας ὡς εἶχε **φιλίας** πρὸς τε τὴν τῶν Λακεδαιμονίων πόλιν καὶ πρὸς Λύσανδρον ἰδία, ἀνέβαινε παρὰ τὸν πατέρα»

«[Cir] Le recordó también la **amistad** que tenía con el pueblo lacedemonio y con Lisandro particularmente, y luego marchó a ver a su padre»

(Xen. *Hell.* 2.1.14)¹¹⁸

A grans trets, tant les fonts antigues, com la historiografia moderna, assenyalen a Lisandre com un dels principals incitadors del nou escenari bèl·lic a Grècia; o en tot cas, se'l considera el màxim responsable de la corrupció dels valors lacedemonis¹¹⁹ (Gómez : 2013 61-62; Pascual, 1997 : 24; Ledo, 2005 : 150 ; Fornis, 2008 : 61). Encara que l'ambició personal de Lisandre era substituir l'imperi marítim d'Atenes envers el lacedemoni, a Esparta intervenen els interessos i prerrogatives de dues faccions. Per una costat, Pausànies —adversari de Lisandre¹²⁰— era partidari de conservar els principis espartans i respectar el principi d'autonomia de les *póleis* gregues. Per l'altre, Agis perseguia a la mateixa meta que la del seu company *strategoí* Lisandre (Gómez, 2011 : 200). La qüestió de l'autonomia, és un element que s'emfatitza en el discurs d'Autocles, el qual emula Xenofont:

«ἄνδρες Λακεδαιμόνιοι, [...] ὑμεῖς δὲ αἰεὶ μὲν φατε: **αὐτονόμους** τὰς **πόλεις** χρὴ εἶναι, αὐτοὶ δ' ἔστέ μάλιστα ἐμποδῶν τῇ **αὐτονομίᾳ**. [...] ἔτι δὲ τὸ πάντων ἐναντιώτατον αὐτονομία, καθίστατε ἔνθα μὲν δεκαρχίας, ἔνθα δὲ **τριακονταρχίας**: καὶ τούτων τῶν ἀρχόντων ἐπιμελεῖσθε οὐχ ὅπως νομίμως ἄρχωσιν, ἀλλ' ὅπως δύνωνται βίᾳ κατέχειν τὰς πόλεις. ὥστ' εἰκόκατε **τυραννίσι** μᾶλλον ἢ **πολιτείαις** ἡδόμενοι»

«Varones lacedemonios, [...] cierto que vosotros siempre decís: “es preciso que las **ciudades** sean **independientes**”, mas vosotros sois el principal obstáculo a la **independencia**. [...] Incluso establecéis en unos sitios decarquías, en otros **triacontarquías**, todo lo contrario de la independencia; y no encargáis a esos jefes que gobiernen conforme a las leyes, sino que, se esfuercen en retener las ciudades a la fuerza. De modo que parecéis contentaros más con **tiranías** que con **gobiernos** democráticos»

(Xen. *Hell.* VI. 3.7-8)

Tot i això, aquestes tres personalitat esmentades no arriben a prosperar. En primer lloc, el rei Agis II mort en Herea en el 398 a.C. a causa d'una malaltia. El seu lloc l'ocuparia Agesilau¹²¹, que encapçalaria l'empresa imperialista lacedemònia als territoris de Jònia. En segon lloc, Lisandre resultaria mort en la localitat d'Haliart durant el transcurs de les primeres confrontacions envers els tebans¹²² en el 395 a.C. Arran aquest mateix esdeveniment, el rei Pausànies és cridat a Lacedemònia per ser jutjat. L'acusació que presenta Xenofont és: «habiéndose comprometido a presentarse el mismo día, y de decidir recoger los cadáveres bajo tregua sin luchar y de soltar a los demócratas atenienses» (Xen. *Hell.* III. 5. 25). Al no presentar-se al judici, Pausànies recorre a l'ostracisme i desapareix de l'escena política i militar espartana. La successió recau en el seu fill Agesípolis, el qual encara era menor d'edat. Per tant, l'agent que determinaria, a grans trets, la

¹¹⁸ cf. Cic. *Sen.* XVII. 59.

¹¹⁹ Nep. *Lys.* 1.3-4; Isoc. XVI. 40.

¹²⁰ La competència entre aquests dos agents es deixa entreveure en la història de Xenofont: «el rey Pausanias, que miraba con envidia a Lisandro, pues si llevaba a cabo ese plan conseguiría fama y tenía a la vez a Atenas como suya, convenció a tres éforos y sacó el ejército» (Xen. *Hell.* II. 4.29).

¹²¹ Amb el suport de Lisandre (Xen. *Hell.* III. 3.1).

¹²² Xen. *Hell.* III. 5.17.

trajectòria i evolució d'Esparta a partir d'aquesta moment seria Agesilau; figura elogiada i admirada per Xenofont:

«ἐπεμελήθη δὲ τίς ἄλλος πῶποτε πλὴν Ἀγησίλαος ἢ ὅπως φύλόν τι ἀποστήσεται τοῦ Πέρσου ἢ ὅπως τὸ ἀποστὰν μὴ ἀπόληται ἢ τὸ παράπαν ὡς καὶ βασιλεὺς κακὰ ἔχων μὴ δυνήσεται τοῖς Ἕλλησι πράγματα παρέχειν; ὅς καὶ πολεμούσης τῆς πατρίδος πρὸς Ἕλληνας ὅμως τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ τῆ Ἑλλάδι οὐκ ἠμέλησεν, ἀλλ' ἐξέπλευσεν ὃ τι δύναιτο κακὸν ποιήσω τὸν βάρβαρον»

«Pero ¿quién se preocupó jamás, salvo Agesilao, de que se separara algún pueblo del persa, o de salvar al que se había separado, o de dañar al rey todo lo posible para impedirle **causar dificultades** a los **griegos**? Incluso cuando su **partido luchaba** contra otros griegos, él no abandonó el bien general de Grecia y zarpó para infringir al bárbaro el mayor daño posible»

(Xen. Ages. 7.7)

Així doncs, mentre Agesilau parava esment a l'assumpte de les ciutats gregues d'Àsia Menor, sota el domini dels sàtrapes perses de Frigia i Lídia¹²³, les *póleis* de la Grècia continental (Tebes, Corint, Argos i Atenes) i de l'àmbit insular (*stasis* en Rodes¹²⁴) inicien l'ofensiva contra Esparta. Amb la sobtada mort de Lisandre i l'exili de Pausànies, Agesilau no li queda altre remei que retirar-se al Peloponès i confrontar aquest desafiament. Només en desembarcar en l'istme de Corint, Agesilau dedica els seus esforços en intensificar els atacs sobre el territori, dedicant-se al saqueig i a la devastació els camps corintis («ληστεία») (Fornis, 2008 : 139). En síntesi, la guerra de Corint, a l'igual que la Guerra del Peloponès, més enllà de coincidir en una lluita de caràcter internacional, és un tipus de contesa on es reivindica i es posa en valor el sentit de l'autonomia i les 'llibertats' de les ciutat-estats gregues. Aquesta mateix lluita seria la que acabaria desfent, i en últim lloc, "col·lapsant" el règim de les *póleis*.

Centrant-nos ara en l'aspecte militar de la guerra de Corint, després de la mort de Lisandre, la caiguda en desgràcia de Pausànies i amb l'imminent retorn d'Agesilau a Grècia, es produeixen les batalles de Nemea, Cnido i Coronea (394 a.C.). Els següents escenaris bèl·lics repercutirien en l'evolució i el desenvolupament del model de guerra grega. Apel·lant al terme de Bermejo, aquestes tres batalles es classificarien dins de les anomenades 'batalles decisives', és a dir, la resolució d'aquests enfrontaments determinaria, en menor o major mesura, la trajectòria i l'evolució de les relacions polítiques (Bermejo, 2004 : 294). Aquest és un resum sintètic dels escenaris de lluita escollits:

- **Batalla de Nemea.** Moments previs a l'enfrontament d'ambdós exèrcits, els corintis efectuen les primeres escaramusses contra els espartans. Seguint amb el balanç de forces, Xenofont assenyala que el nucli de l'exèrcit lacedemoni —comandat per Aristodem¹²⁵— el composaven els 6.000 hoplites espartans, junt amb l'aglomeració de 7.500 hoplites provinents de les forces aliades, i en últim lloc, les tropes auxiliars de cavalleria espartana (200), sumant els arquers mercenaris cretencs (300) i foners (400). Pel que fa a les forces del *synedrion*, la *pólis* d'Atenes aportà un total de 6.000 hoplites, mentre que Argos 7.000. En menor mesura, els segueix la contribució militar de Beòcia (5.000) i Corint (3.000). A part es situa l'aportació de la cavalleria beòcia-atenenca (1.400) i les tropes lleugeres corinties¹²⁶. Des del nostre punt de vista, i considerant la font de Diodor, es probable que Xenofont augmentara a propòsit la quantitat d'hoplites de la facció anti-espartana, amb l'objectiu d'emfatitzar la victorià militar lacedemònia.

A nivell tàctic, a grans trets, el fet més destacable fou la concentració de la falange espartana en el flanc dret, on els lacedemonis en una maniobra d'embolcall aconseguiren el trencament

¹²³ Xen. *Hell.* III. 4.11.

¹²⁴ Valor geoestratègic de l'illa (port i drassanes).

¹²⁵ Oncle d'Agesípolis (Xen. *Hell.* III 5.25).

¹²⁶ Tot i que aquests són les xifres que aporta Xenofont (Xen *Hell.* IV. 2.9-17), la font de Diodor revela que el contingent espartà i els seus aliats sumaven un total de 23.000 hoplites, mentre que la coalició anti-espartà eren 15.000 (Diod. XIV. 82.10; Fornis, 2003 : 145).

de la formació dels hoplites atenesos¹²⁷. Respecte del número de caiguts en combat, la font més raonable sembla ser una vegada més la de Diodor¹²⁸. Més enllà de les fonts escrites, també s'incorpora la inscripció epigràfica disposta en l'estela funerària de Dexileos; relleu icònic on hi es representa un *hippeis* atenenc sotmeten un hoplita¹²⁹ (figura 3). Si prenem el discurs de Lísies¹³⁰ i ho relacionem amb l'estela, caldria considerar la pèrdua d'una porció considerable de l'aristocràcia atenesa en aquesta contesa (Fornis, 2003 : 150).

- **Batalla naval de Cnido.** En síntesi, els esforços del sàtrapa Farnabazos es concentraren en la destrucció de la flota espartana. Ací jugà un paper fonamental el navarc atenenc Conó, el qual fou elegit responsable del comandament de l'estol persa. La derrota lacedemònia a mans dels perses, suposà per Esparta la seva renúncia sobre el projecte d'imperi marítim a l'Egeu (Fornis, 2008 : 180).
- **Batalla de Coronea.** Ben al contrari de la batalla de Nemea, Xenofont —sent testimoni i particip de la batalla— no precisa la informació i el nombre de contingents disposats en els dos exèrcits. Del coneixement que posseïm de la batalla, sabem que els dos exèrcits xocaren a les proximitats de l'assentament de Coronea (Beòcia), al sud del llac Copais. Cronològicament, la batalla transcorregué en la tardor o l'hivern del mateix any. En aquesta ocasió, la comitiva lacedemònia —a les ordres del rei Agesilau— es disposava a efectuar una ofensiva sobre el territori beoci. Passant a l'aspecte quantitatiu, l'exèrcit d'Agesilau estava format majoritàriament per mercenaris: 3.000 hoplites neodamodes, alguns contingents («μύρα») espartans que havien combatut en el camp de Nemea, la participació d'hoplites provinents de les ciutats de jònia (*xenoi*) i sumant en últim lloc les tropes residuals veteranes dels deu mil mercenaris grecs, els quals participaren en l'expedició de Cir (Fornis, 2003 : 152). De la coalició anti-espartana, no precisem massa en detalls. En general, el balanç de forces en la batalla fou equànime, corresponent vint mil hoplites per cada bàndol¹³¹ (ca.). El més sorprenent d'aquesta batalla no resideix en el desenvolupament tàctic¹³², sinó l'ús sistematitzat de tropes mercenàries que participen tant en el bàndol lacedemoni com la coalició anti-esparta. A més, hi ha que destacar l'agrupació nombrosa de peltastes presents en la batalla (Anderson, 1970 : 120; Parke, 1933 : 43). Citant a Parke:

“The vast increase in numbers shows how Sparta's imperial resources and aims had widened. But more important is the growing proportion of Greek mercenaries to citizen soldiers. In particular, the reinforcement obtained by hiring the Cyreans in the spring of 399 can be contrasted with Brasidas' recourse to Thracian peltast” (Parke, 19933 : 46).

Sobre les baixes en el camp de batalla, Diodor aporta les següents xifres: tres-cents entre lacedemonis i aliats, i al voltant de sis-cents en el bloc anti-espartà¹³³. Segons relata Xenofont, el propi Agesilau es ferit en combat. En aquest punt, el rei espartà opta per

¹²⁷ Xen. *Hell.* IV. 9.21.

¹²⁸ Mil cent entre les pèrdues espartanes, front a les més de mil huit-cents baixes dels seus contrincants (Diod. XIV. 83.2). Xenofont no comenta el nombre de baixes en la seva *Hèl·lenica*. Només ho farà en l'obra dedicada a Agesilau, encara que aportant una xifra totalment desmesurada: «en la batalla de Corinto habían muerto ocho lacedemonios y cerca de diez mil enemigos» (Xen. *Ages.* 7.5).

¹²⁹ Mitjançant la disposició del següent material, seguint l'estimació de Fornis, batalla es va desenvolupar entre el 394 i el 15 de juliol del 393 a.C. (Fornis, 2003 : 149).

¹³⁰ Lis. XVI. 15.

¹³¹ Xen. *Hell.* IV. 3.16.

¹³² Combinació dels peltastes i la falange per trencar de forma ràpida la formació enemiga (cf. Anderson 1970 : 101, 203; Fornis, 2003 : 154). El factor estratègic no adquireix un gran pes en el text de Xenofont. Per contra, l'historiador es concentra en la dramatització de l'escena i transmetre la tensió de l'ambient (la calma abans de la tempesta): «Mientras se acercaban el silencio era total en ambos; mas cuando distaban entre si un estadio aproximadamente [177 metros], los tebanos atacaron derechos a la carrera lanzando el grito» (Xen. *Hell.* IV. 3.17).

¹³³ Diod. XIV. 84. El percentatge de morts en batalla (si es tenen en compte les dades del segle V a.C.) tendeix a reduint-se en les consecutives batalles campals (Fornis, 2003 : 155).

resguardar-se a ciutat sagrada de Delfos, aprofitant aquesta estada per efectuar un acte de pietat, depositant així en el temple d'Apol·lo una part del botí de guerra (Fornis, 2003 : 156).

A pesar del fracàs de la flota lacedemònia en Cnido, Esparta continuaria demostrant el seu domini i superioritat en el camp de batalla. Tradicionalment, aquestes dues victòries espartanes marquen l'inici de l'apogeu de la *pólis* peloponèsia. En l'estudi que elabora Fornis, l'especialista assenyala que els triomfs militars lacedemònies obtinguts contra les ciutats-estat gregues opositores, en realitat no transgrediren amb l'esquema i l'estructura del combat hoplític (Fornis, 2008 : 136). Tanmateix, açò no resta valor o importància d'aquestes batalles. A grans trets, el missatge que subjau darrere de les dues victòries, és la reafirmació i exaltació de l'hegemonia militar lacedemònia a l'Hè·lade. A excepció de la reputada tradició marcial d'Argos, no hi havia cap altre poder que podia competir amb la fortalesa de la infanteria pesada espartana. Per dir-ho d'un altra manera, la lliçó que extrauen —i assumeixen— les *póleis* rivals, després de l'experiència de Nemea i Coronea, és que no poden superar la falange lacedemònia amb les tàctiques convencionals de la lluita hoplítica. Convé insistir en el fet que la transcendència d'aquestes dues 'batalles decisives', no jeu en la innovació l'estratègia o en la tàctica militar, ans l'impacte que representen en l'evolució de i el desenvolupament de l'escenari de la guerra. Com bé resumeix el text de Pascual:

“Coronea fue la última gran batalla campal en la que participaron los ejércitos de ciudadanos-soldados de los estados beligerantes. Fue, por tanto, la última de las batallas "al estilo clásico" de la Guerra de Corinto. Tanto uno como otro bando habían creído que una o varias derrotas en estas grandes batallas obligaría rápidamente a los enemigos a pedir la paz, sin embargo, ninguno de estos grandes enfrentamientos había sido lo suficientemente contundente para conseguir resultados definitivos y la capacidad de resistencia de ambas alianzas se había mostrado superior a lo pensado en un principio” (Pascual, 1997 : 71).

La pregunta que neix a continuació és, quin tipus de lluita que es suscita a partir del 394 a.C.? La singularitat de la guerra de Corint resideix en la dinàmica que pren del conflicte militar. Repassant el que s'ha exposat, en primer lloc s'assisteix a l'enfrontament dels combats hoplítics clàssics (Grècia continental), en segon lloc, l'obertura d'un front de guerra marítima (Grècia insular) i en tercer lloc i últim lloc, el desenvolupament d'una guerra de 'desgast i de trinxeres' (Fornis, 2008 : 9). Aquesta última fase adquireix una dimensió rellevant en la guerra de Corint. Fins aleshores, la guerra hoplítica —d'hoplites contra hoplites— bàsicament consistia en el xoc frontal i violent de dues falanges, on la prioritat era trencar la línia la formació enemiga de la manera més ràpida possible. Les *póleis* al contemplar la incapacitat de sotmetre el poder militar lacedemòni en el camp de batalla, recorren al model de guerra de guerrilles. Aquest és el tipus de lluita que es produeix quan una de les parts enfrontades es disposa en inferioritat (armamentística, numèrica...) envers el seu oponent¹³⁴.

Els peltastes, junt amb la cavalleria (*hippeis*), són les unitats que protagonitzaren aquesta segona fase del conflicte. No obstant això, cal advertir que la incorporació d'aquest tipus de soldats especialitzats no és nova. Una mostra evident és produeix en l'expedició dels deu mil grecs, on a més del nucli d'hoplites, es situava una contingent menor, però no menyspreable, de dos mil infants lleugers¹³⁵. Els peltastes —incloent altres cossos similars com arquers i foners— a l'igual com els regiments de cavalleria (concentrats en la classe l'aristocràcia) havien desenvolupant un paper secundari o marginal en les conteses del segle V a.C. Principalment s'empraven com a tropes escaramussaries les quals intervenien especialment al principi, amb l'objectiu de reduir la profunditat de la falange enemiga abans de del xoc, i al final de la batalla, aprofitant aquesta ocasió per perseguir i capturar hostatges.

El principal avantatge dels peltastes, envers la infanteria pesada dels hoplites, era la capacitat mòbil d'aquestes bandes, degut a l'ús d'una panòpia més lleugera. En aquest sentit, els peltastes prescindien d'armadura pesada i de protecció en general. Mentrestant en armament, les armes

¹³⁴ Una pràctica present al llarg de la història bèl·lica.

¹³⁵ Xen. *Anab.* III. 4. 16-17.

ofensives disposaven de llances més curtes i menys pesades, en comparació amb la *dori* hoplítiques, complementant-se amb l'equip d'una espasa curta o similar. Per últim, l'arma defensiva el composava l'escut (*pelta* o «πέλτη»), més petit i més lleuger que l'*hoplon*, i que dona el seu nom: «πελτασται»¹³⁶. Recapitulant, els peltastes del què perden en protecció, ho guanyen en versatilitat i agilitat. En Diodor, aquesta 'invenció' militar li es atribuïda a Ifícrates, reputat *strategoi* atenenc:

«[...] προσλαβόμενον οὖν αὐτὸν τὴν ἐν τῷ Περσικῷ πολέμῳ πολυχρόνιον ἐμπειρίαν τῶν στρατιωτικῶν ἔργων, ἐπινοήσασθαι πολλὰ τῶν εἰς τὸν πόλεμον χρησίμων, καὶ μάλιστα περὶ τὸν καθοπλισμὸν φιλοτιμηθῆναι. τῶν γὰρ Ἑλλήνων μεγάλας ἀσπίδας χρωμένων καὶ διὰ τοῦτο δυσκινήτων ὄντων, συνεῖλε τὰς ἀσπίδας καὶ κατεσκεύασε πέλτας συμμετρους, ἀμφοτέρων εὖ στοχασάμενος, τοῦ τε σκέπτειν ἰκανῶς τὰ σώματα καὶ τοῦ δύνασθαι τοὺς χρωμένους ταῖς πέλταις διὰ τὴν κουφότητα παντελῶς εὐκινήτους ὑπάρχειν»

«[...] durante la guerra de Persia le sirvió para idear muchas innovaciones prácticas para la guerra y puso un empeño especial en el campo del armamento. Los griegos usaban escudos de gran tamaño y, en consecuencia, difíciles de manejar; eso los suprimió e introdujo las peltas de tamaño adecuado, con lo que apuntaba al doble objetivo de cubrir suficientemente el cuerpo y de posibilitar que los soldados equipados con la pelta tuvieran una movilidad completa gracias a la ligereza de aquel escudo»

(Diod. XV. 44.2-3)

L'estil de lluita dels peltastes s'adoptà de les pràctiques guerrilleres de les tribus de Tràcia (*barbaroi*). Els següents contingents foren reclutats en gran nombre per algunes de les ciutats-estat gregues en el territori de frontera. Encara més, eren tropes altament apreciades per algunes de les *póleis*; ubicant el ja mencionat cas d'Atenes (Parke, 1933 : 48). En aquest sentit, es produeix una mena de 'sincronisme militar'¹³⁷ entre el món grec i bàrbar. El coneixement i la predisposició quasi directa d'Ifícrates sobre aquesta mena de contingents, s'explica mitjançant l'acord d'aliances polítiques matrimonials, el qual mantindria el general atenenc amb algunes de les tribus tràcies¹³⁸. En tot cas, el mèrit d'Ifícrates¹³⁹, més enllà d'integrar i adaptar la panòplia dels peltastes tracis en el món militar grec, seria el com extrau el profit estratègic dels següents contingents, a més d'aplicar-los sistemàticament en el camp de batalla. Xenofont, encara que ignora i obvia certs esdeveniments bèl·lics, en un episodi de la guerra destaca com la comitiva de peltastes d'Ifícrates destrossaven per complet una *mora* lacedemònia:

«ὡς δὲ εἰδῶκον, ἤρουν τε οὐδένα ἐξ ἀκοντίου βολῆς ὀπλιτῆται ὄντες πελταστάς: καὶ γὰρ ἀναχωρεῖν αὐτοὺς ἐκέλευε, πρὶν τοὺς ὀπλίτας ὁμοῦ γίνεσθαι: ἐπεὶ δὲ ἀνεχώρουν ἐσπαρμένοι, ἅτε διώξαντες ὡς τάχους ἕκαστος εἶχεν, ἀναστρέφοντες οἱ περὶ τὸν Ἰφικράτην, οἱ τε ἐκ τοῦ ἐναντίου πάλιν ἠκόντιζον καὶ ἄλλοι ἐκ πλαγίου παραθέοντες εἰς τὰ γυμνά. καὶ εὐθύς μὲν ἐπὶ τῇ πρώτῃ διώξει κατηκόντιζον ἑννέα ἢ δέκα αὐτῶν»

«Como perseguían a peltastas, no cogían a nadie dentro del alcance de la jabalina, ya que eran hoplitas; pues Ifícrates les ordenaba retirarse siempre antes de que los hoplitas llegaran junto a ellos; cada vez que se retiraban se dispersaban, pues se lanzaban a la velocidad que cada uno podía y volviéndose de nuevo los de Ifícrates, unos volvían a lanzar sus jabalinas de frente y otros, colocándose rápidamente de costado, disparaban al lado sin protección»

(Xen. Hell. IV. 5.15)¹⁴⁰

Aquest episodi serà referenciat i dramatitzat per autors posteriors, situant entre aquest les vides de Plutarc:

¹³⁶ Un altre element que destaca Diodor de l'equipament, és el calçat; unes botes batejades amb el nom del general atenenc: «ifícràtides» (Diod. XV. 44.4).

¹³⁷ Aquesta conversió funciona de forma bilateral (Diod. XV. 13.2).

¹³⁸ Noces d'Ifícrates (cf. Sen. Exc. Con. 6.5; Nep. Iph. 3.4).

¹³⁹ Nep. Iph. 1.1.

¹⁴⁰ Encara més, Xenofont mostra a continuació la frustració dels lacedemonis front als peltastes: «Si bien los lacedemonios menospreciaban a los peltastas aún menospreciaban más a sus propios aliados» (Xen. Hell. IV. 16-17). Un altre exemple recurrent —i menys destacat entre els autors contemporanis— és durant el retorn de l'expedició dels deu mil, on els peltastes, foners i arquers protegiren la rereguarda l'exèrcit de les forces hostils (Xen. Anab. III. 3).

«καὶ πάθος τοῦτο μέγα διὰ πολλοῦ χρόνου συνέπεσεν αὐτοῖς πολλοὺς γὰρ ἄνδρας ἀγαθοῦς ἀπέβαλον κρατηθέντας ὑπὸ τε **ΠΕΛΤΑΣΤῶΝ** ὀπλίτας καὶ **μισθοφόρων** Λακεδαιμονίους»

«Hacia mucho tiempo que a los espartanos no les sucedía un desastre tan grande como este, pues perdieron a muchos hombres valerosos, sus hoplitas fueron vencidos por **peltastas** y los lacedemonios por **mercenarios**»

(Plut. Ages. 22.4)

Paral·lel a la 'institucionalització' dels peltastes en el món bèl·lic grec, els regiments de cavalleria de ciutadans també inicien a desenvolupar-se, però la seva autèntica expansió no es produí fins l'apogeu del regne de Macedònia i el període hel·lenístic, dividint-se en dues classes: pesada¹⁴¹ (*hetairoi* i catafracta) i lleugera. Fins aleshores, la cavalleria només havia adquirit cert prestigi en territoris de llarga tradició hípica com Beòcia¹⁴² i Tessàlia¹⁴³. A la Magna Grècia adquireix una especial rellevància la cavalleria tarentina, que a l'igual com la reputada tessàlica, es basà en les tàctiques d'escaramussa. Fent una analogia —i parlant en termes simples— la cavalleria lleugera es redueix a l'expressió de peltastes muntats a cavall. Atenent a la descripció que ofereix l'article de Pascual:

“Asclepiodoto (1.3) afirma que existe una categoría de jinetes, los *akrobolistai* o tiradores, que combaten con arcos y jabalinas, poseen un equipamiento semejante y protegen los flancos de la línea de batalla. [...] De los tarentinos, dice este autor, unos son propiamente tarentinos, que disparan jabalinas desde lejos, y otros, los *elaphroi*, disparan una o dos jabalinas antes de entrar en combate cuerpo a cuerpo.” (Pascual, 2011 : 167).

Sobre la qüestió de la cavalleria en les fonts antigues, de Xenofont es conserva una mena de manual o guia didàctica —semblant al compendi militar d'Enees Tàctic—, pensat per a l'ensinistrament i formació dels futurs caps de cavalleria: els «ἵππαρχικός», o *Hipparchikós*. Prenent nota del comentari de O. Guntiñas, malgrat els tecnicismes, és un obra on: “se refleja un hombre compenetrando con su caballo, por el que siente afecto, [...] y al que acaba por transformar en corcel de dioses y héroes” (Guntiñas, 2015 : 495).

Pel que fa a la situació de la infanteria pesada, en termes generals, la formació dels hoplites pateix un estancament. La manca d'innovació —referint-nos al cas d'Esparta— es pot explicar mitjançant el sosteniment d'aquesta hegemonia militar; és a dir, al posseir la millor d'infanteria de l'Hèl·lade, no hi ha cap estímul que incite a la renovació o reforma del cos militar. A *grosso modo*, aquesta relaxació seria una de les principals causes del declivi de l'hegemonia espartana envers l'auge militar de Tebes i la segona Lliga Atenesa després de la batalla de Leuctra (371 a.C.). L'hegemonia militar tebana es deu a un cúmul de circumstàncies favorables: la *pólis* de Tebes havia esdevingut el centre de les operacions militars en la guerra de Corint, la disposició de generals competents¹⁴⁴ —Epaminondes i Gòrgides—, un subministrament econòmic efectiu¹⁴⁵, la posada en pràctica de noves tàctiques militars —falange obliqua (taula 2)— i la creació i

¹⁴¹ En Anàbasis, Xenofont menciona la cuirassa (*thoraxes*) que protegia la seva muntura, proporcionada pels asiàtics (Xen. *Anab.* III. 47-48) (Anderson, 1970 : 27).

¹⁴² A principis del segle IV, l'exèrcit federal beoci podia mantindre un total de mil cent genets (Pascual, 2011 : 171) (*Hell.* Ox. 12.1-20). A més d'això, en la batalla de Leuctra, Xenofont destaca la superioritat dels genets tebans, la qual no podia competir amb l'espartana (Xen. *Hell.* VI. 4.10).

¹⁴³ La font de Diodor posa en èmfasi la consistència de l'entrenament dels novells tessàlis en les tàctiques de la cavalleria lleugera; argument el qual es basa per explicar la derrota de la cavalleria atenesa en la batalla de Mantinea (362 a.C.) (Diod. XV. 85.4-5).

¹⁴⁴ En paraules de Parke: “The system of successive generals sent out by popular election had failed wherever it had not been replaced by the use of one permanent commander.” (Parke, 1933 : 113). Un element que Aristòfanes satiritza en l'obra *Acarnesos* (últim terç del s.V a.C.): «[Lamachus] Ah! the generals! they are numerous, but not good for much! It's cruel, not to be able to enjoy the feast!» (Aristoph. *Ach.* 1069).

¹⁴⁵ La *syntaxis* era el sistema de recapacitació monetària acordat i impartit entre les póleis aliades de la segona Lliga Atenesa (Pascual, 1997 : 170-2). El propòsit principal del tresor era cobrir les despeses militars, i afrontar el pagament dels *misthophoroi*: “they also commanded the federal army, which was in practice an amalgamation of the militias of the poleis that were members of the federal state, the allied expeditionary contingents and mercenaries.” (Pascual, 2013 : 103).

manutenció de contingents autòctons professionals com el *Batalló Sagrat*¹⁴⁶. Respecte aquesta última menció, convé dir que el fenomen de les tropes d'elit o especialitzades, també germinaren en altres *póleis*; com és l'exemple dels *Eparits*¹⁴⁷ a Arcàdia. Coincidint amb l'opinió de Pascual: "las innovaciones tácticas introducidas, multiplicadas en su efectividad por la propia estructura del ejército beocio, suponen la culminación en el desarrollo del ejército hoplítico de ciudadanos soldados de la polis griega" (Pascual, 1997 : 101).

Com s'ha pogut observar, el món bèl·lic a principis del segle IV a.C., comença a desenvolupar mètodes alternatius al sistema hoplític. No obstant això, la qüestió important encara esta en suspès; per què es generen els grups de mercenaris o soldats professionals? Quin és el l'element instigador? L'increment de regiments militar especialitzats vistos —els peltastes, la cavalleria lleugera o la infanteria d'elit—, és degut a les necessitats ofensives i defensives de les *póleis* gregues. Fins aleshores, una de les idees més repetides i enunciadades en la majoria dels autors contemporanis, han estat els factors d'insostenibilitat i la pressió econòmica exercida sobre els soldats-ciudadans, els quals es veurien obligats a adoptar un nou estil de vida de soldats mercenaris. Per contra, aquesta proposta no satisfà a la qüestió de la professionalització.

Els mercenaris —tenint present els diversos conceptes grecs— no es constitueixen necessàriament com una força de caràcter 'professional' (vegi's el cas dels deu mil *xenoi* de Cir). Els hoplites es destaquen per ser un cos militar que funciona amb independència dels atributs o qualitats bel·ligerants dels seus individus. En canvi, els peltastes és una unitat que depèn ja d'un cert grau d'especialització, d'entrenament i la disposició d'un coneixement previ de les tàctiques militars (adaptació al terreny, habilitat en les armes llancívoles...).

Des del nostre punt de vista, considerem que per entendre aquest procés gradual de la professionalització dels contingents militars en el marc de l'Hèl·lade, hi juguen un paper importat un tipus concret d'agents, els quals en reben l'apel·latiu modern anglosaxó de *warlords* (Pascual, 2013 : 89). La traducció del mot anglès, vindria a ser l'equivalent al català dels 'senyors de la guerra' o si s'opta per un terme més sintètic 'cabdills'. Com bé comenta el text de P. Low:

"These commanders, then, exist in the world of the *polis*, but their ethos is often depicted as being entirely at odds with that of the *polis*: they have no particular affiliation, political, ideological or even spatial; they are driven only by greed and self-interest. They are unwilling, or unable, to exercise the obedience to the requirements of the *polis* which is characteristic of good citizens. A flourishing *polis* should have no need for such men; conversely, if these men are flourishing, something is terribly wrong with the *polis*." (Low, 2013 : 38).

Els exemples més mencionats i evidents es situen en els ja referenciats generals atenesos: el cas del *nauarkhos* Conó i el *strategoí* Ifícrates¹⁴⁸. Com assenyalat Gómez, aquestes entitats militars reconegudes, no es constitueixen exactament com a mercenaris, ja que lluiten i defensen la seva *pólis* d'origen (Gómez, 2013 : 185). No obstant això, i seguint el plantejament de Fornis —i la proposta de Low—, són entitats que estan subordinades a un poder major i que velen pel seus interessos personals:

"no puede esconder que la situación no es sino un espejismo, porque Conón no ha dejado de ser un servidor del Gran Rey —un mercenario. [...]. En términos prácticos Conón utilizó la fama y prestigio de que disfrutaba para establecer [...] un claro dominio en la esfera pública ateniense y prolongar el eclipse de su principal oponente político, Trasibulo el Estirio" (Fornis, 2008 : 191-192).

¹⁴⁶ Cos d'elit format per tres-cents ciutadans escollits, dividits en parelles (150) les quals mantenien relacions afectives: "one was known as the 'charioteer' and the second his 'crew' (Anderson, 1970 : 159). El motiu principal d'aquest emparellament era el d'enfortir els vincles de la lluita cooperativa. El batalló tingué un paper decisiu en la batalla de Leuctra, concentrant-se en el flanc esquerre del camp (vegi's taula 2). Atenent a la descripció de Pascual: "El batallón sagrado unía las ventajas de un cuerpo mercenario, profesionalización y adiestramiento, a las del ejército de ciudadanos-soldados, patriotismo y fidelidad, y obviaba las desventajas de ambos." (Pascual, 1997 : 104).

¹⁴⁷ Utilitzant la definició de Thurston, els «ἐπάρτιοι», a l'igual que el *Batalló Sagrat* eren: "A corps of picked troops in Arcadia, which was formed to preserve the independence of the Arcadian towns, when they became united as one State after the defeat of the Spartans at Leuctra. They were 5000 in number, and were paid by the State." (Thurston, 1898).

¹⁴⁸ En les *Hel·lèniques* de Xenofont, Ifícrates apareix sota l'apel·latiu de "capdill" o "líder" dels peltastes: «ἡφικράτης, τῶν πελταστῶν ἄρχων» (Xen. *Hell.* IV. 5.13).

En el cas d'Iífcrates, una vegada acaba amb els seus assumptes militar a Grècia, prossegueix la seva activitat mercenària per petició i sol·licitud del gran Rei:

«cum Artaxerxes Aegyptio regi bellum inferre voluit, Iphicraten ab Atheniensibus ducem petivit, quem praeficeret exercitui conducticio, cuius numerus duodecim milium fuit. quem quidem sic omni disciplina militari erudit, ut, quem ad modum quondam Fabiani milites Romae appellati sunt, sic Iphicratenses apud Graecos in summa laude fuerint»

«Cuando Artajerjes quiso atacar al rey Egipto, pidió a los atenienses como jefe a Iífcrates, para ponerlo al mando de un ejército mercenario que constaba de doce mil hombres; estas tropas les infundió tal sentido de disciplina militar, que así como en otros tiempos ciertos soldados romanos recibieron el apelativo 'soldados Fabianos', de la misma manera en Grecia el nombre de 'Iífcratenses' implicaba un título de honor»

(Nep. *Iph.* 2.4)

Els següents generals es situen al capdavant de tropes mercenàries («ξεναγέω» / «ἄρχων»), proporcionades o mantingudes gràcies a la contribució monetària persa¹⁴⁹. Per tant, no són agents de caràcter independent, ans tot el contrari. El seu poder emana de les relacions i pactes d'amistat establides les principals potències del moment¹⁵⁰ (Pascual, 2013 : 95-96), posant en relleu l'Imperi Arquemènida. La professionalització progressiva dels contingents grecs, parteix del coneixement i experiència dels següents cabdills o *warlords*, en l'art de l'*hoplimàquia*¹⁵¹ («ὀπλομαχίας»). Ací caldria ubicar una de les cites més referenciades (Fornis, 2008 : 250; Marinovic 1988 : 52-53) de l'estudi de Parke: "Ihpicrates had take care to combine in his soldiers a high level of individual training with a strong *esprit de corps*. [...] and its accompanying discipline were the great contribution made to fourth-century warfare by the mercenary soldier." (Parke, 1933 : 54). Encara més, l'element de cohesió dels contingents mercenaris —la relació entre el comandant i la resta de soldats mercenaris (lleialtat)— es garantira mitjançant la confiança i la lleialtat dels capitans o *lochagoi*. Com bé descriu Sekunda, els *lochagoi* mercenaris representen els interessos del general; a més de ser el salconduit i el punt de contacte entre el cap de la companyia i la resta dels seus membres. En poques paraules: "The prime loyalty of the mercenary was therefore to the *lochogos* rather than to the *stratēgos*" (Sekunda, 2013 : 66). El compendi militar d'Enees mostra en detall el com s'havia de gestionar les forces mercenàries¹⁵². Amb això, Poliè, dins del capítol dedicat a Iífcrates, es mostren alguns dels mecanismes mitjançant els quals el *stratego* atenenc controlava¹⁵³ i dominava els assumpte interns dels exèrcits mercenaris:

«Al enterarse Iífcrates en Ace de que dos de sus oficiales le iban a traiciona, convocó a los mejores soldados del ejército, les ordenó que cogieran las armas de los responsables de la traición y las de las compañías bajo su mando, una vez que los hubiera hecho comparecer e investigar lo ocurrido. Los soldados, cogiendo la totalidad de sus armas, las retuvieron. Iífcrates, tras probar su traición, castigó a muerte a los oficiales y expulsó del campamento a los soldados desarmados» (Polyaenus *Strat.* III.9. 56).

¹⁴⁹ Polyaenus, *Strat.* III. 9.59.

¹⁵⁰ El navarc Conó, a part d'haver treballat per als perses, també mantingué una estreta relació amb el tirà Evàgores de Xipre (asil polític) després de la derrota atenesa en la batalla naval d'Egospòtam (cf. Isoc. IX. 51-57) (Fornis, 2008 : 179).

¹⁵¹ cf. Polyaenus, *Strat.* III. 9.35.

¹⁵² cf. Aen. *Tact.* XIII.

¹⁵³ En el cas de Conó, en un dels discursos d'Isòcrates es menciona un tal Pasinus —probablement un mercenari a ordre del navarc (Fornis, 2008 : 183)— el qual havia ocupat Paros i instal·là una guarnició de mercenaris. Un episodi traumàtic en la vida de l'orador atenenc: «en un solo día mataron con sus propias manos a mi padre, tío, cuñado y además a tres primos míos. A pesar de esto no me eché a trás, sino que me fui en barco [...]» (Isoc. XIX. 19)

4. MACEDÒNIA I LA FORMACIÓ DE L'EXÈRCIT HEL·LENÍSTIC

Situant-nos de nou en el context històric, rerefons al desenvolupament de l'escenari bèl·lic de la Guerra de Corint, Esparta i algunes *póleis* del *synderion* havien estat negociant una nova pau, que posara fi a al prolongat i desatros conflicte. A finals de la primera dècada del segle IV a.C. es produeixen els primers intents de la negociació de la pau entre lacedemonis i beocis. D'una banda, Beòcia anhelava l'acord de la pau amb els lacedemonis per tal d'aturar el desgast militar, econòmic i demogràfic. Per l'altra, la intenció dels lacedemonis era apartar Tebes del conflicte i aïllar d'aquesta manera la ciutat d'Atenes; obligant-la a firmar una pau incondicional. No obstant això, açò implicava involucrar els perses en la negociació de la *einere*. Per tant, el gran Rei es constitueix com l'intermediari de la pau grega. Així mateix, Esparta envià una ambaixada a Pèrsia —encapçalada pel general Antàlcides— per acordar les pautes de la pau¹⁵⁴; però els primers intents resulten ser un fracàs. Malgrat els fallits inicials, el zènit de les de la negociació s'assoliria en l'hivern del 387 a.C. amb l'anomenada pau d'Antàlcides o pau del Rei; pau imposada i forçada pels perses. Xenofont resumeix les clàusules en el següent fragment:

«[Τιρίβαζος] Ἀρταξέρξης βασιλεὺς νομίζει δίκαιον τὰς μὲν ἐν τῇ Ἀσίᾳ πόλεις ἑαυτοῦ εἶναι καὶ τῶν νήσων Κλαζομένων καὶ Κύπρον, τὰς δὲ ἄλλας Ἑλληνίδας πόλεις καὶ μικρὰς καὶ μεγάλας αὐτόνομους ἀφεῖναι πλὴν Λήμνου καὶ Ἴμβρου καὶ Σκύρου: ταύτας δὲ ὥσπερ τὸ ἀρχαῖον εἶναι Ἀθηναίων. ὁπότεροι δὲ ταύτην τὴν εἰρήνην μὴ δέχονται, τοῦτοισ ἐγὼ πολεμήσω μετὰ τῶν ταῦτα βουλομένων καὶ πεζῇ καὶ κατὰ θάλατταν καὶ ναυσὶ καὶ χρήμασιν»

«[Tiribazo] Artajerjes, el rey, considera justo que sean tuyas las ciudades de Asia y las islas de Calzómenas y Chipre, que **queden libres** las otras **ciudades griegas**, pequeñas o grandes, **excepto** Lemnos, Imbros y Esciros; que estas sean de los atenienses como antaño. A cuantos no acepten esta **paz**, a ésos yo les declararé la guerra, junto con quienes la acepten, por tierra y por mar con naves y con dinero»

(Xen. *Hell.* V. 1.31)

En síntesi, la pau d'Antàlcides és consolidada com un dels primers intents d'assolir la «κοινὴ εἰρήνη» a Grècia, però que no resultaria del tot efectiva. Més enllà d'aquest fet, l'ultimàtum dels perses comprometia a les ciutats-estats gregues continentals. A grans trets, els beneficiats d'aquesta pau fou el gran Rei i en un segon lloc Esparta. Tot i això, Agesilau havia de renunciar les pretensions expansionistes de Lacedemònia sobre les *póleis* asiàtiques. De manera paral·lela, aquest tractat convertí *de iure* a Esparta en la pólis paladina de la nova pau acordada. Malgrat el reconeixement de l'autoritat dels lacedemonis sobre Grècia, la veritat és que la firma d'aquesta pau suposà la subordinació d'Esparta envers el poder del gran Rei, constituint-se com una mena d'estat clientela. A partir d'aquest moment, Esparta s'incorporava com la potència dominant a Grècia, però aquest apogeu només aconseguiria mantindre'l en menys de dues dècades.

Sota l'amenaça i el domini lacedemoni, el conflicte es reempren al territori grec amb la formació de la segona confederació atenesa¹⁵⁵. Així doncs, el punt d'inflexió del poder espartà es produeix en la batalla de Leuctra (371 a.C.). Les conseqüències d'aquest enfrontament per al bàndol espartà foren catastròfiques a nivell demogràfic. Dels set-cents *homoioi* que participaren en el camp de batalla, només es salvaren tres-cents¹⁵⁶. La situació fou tant desesperant a Esparta, que els èfors decretaren la mobilització les «μόραιν τῶν τετραράκοντα»¹⁵⁷, junt amb el recolzament militar d'altres ciutats. Front a la negativa de l'ajuda d'Atenes, Tebes sol·licità la col·laboració del tirà Jàson¹⁵⁸, el qual acudeix a la crida. Malgrat la predisposició del el tirà de Tessàlia morí al poc

¹⁵⁴ Atenes i Tebes també enviaren les seves respectives ambaixades en assabentar-se del moviment diplomàtic lacedemoni (Xen. *Hell.* IV. 8.12).

¹⁵⁵ La configuració de la nova confederació havia comportat tot un seguit de problemes i dificultats. Per una costat les *póleis* integrants (Tebes, Rodes, Quios, Mitilene, Metimna i Bizanci) pretenien acabar amb l'abús i la dominació de la política expansionista d'Agesilau. Per l'altre, tampoc volien atendre o ajudar al renaixement de l'imperialisme atenc.

¹⁵⁶ Xen. *Hell.* VI. 4.15.

¹⁵⁷ Xen. *Hell.* VI. 4.17.

¹⁵⁸ La triana de Jàson de Feres fou un dels tirans més poderosos: «[...] por constituirse en soberano según las leyes tesalias como por mantener muchos mercenarios a su alrededor, infantería y caballería, ejercitándolos para que fueran los mejores [...]» (Xen. *Hell.* VI. 4.28).

temps assassinat, succeït momentàniament per Polidor i Polífon, i més tard per Alexandre de Feres.

Després de la batalla de Leuctra, l'equilibri de poder en l'Hèl·lade tornà a modificar-se, però aquesta vegada seria Tebes la *pólis* que sustentaria l'hegemonia (mapa 4). Açò donava peu el desenvolupament de noves aliances (confederació arcàdia, aproximació diplomàtica dels tebens amb el gran Rei¹⁵⁹...). Amb l'avanç d'Epaminondes sobre el Peloponès, la ciutat d'Atenes decideix acudir a l'auxili d'Esparta. Tot i que els atenesos havien recuperat part del seu imperi —i el poder de la flota— la *pólis* no estava disposta a consolidar el un poder central a l'Hèl·lade dominat de Tebes. Un altre poder que s'uneix a l'ajuda d'Esparta és Dionís el Vell, respectant el pacte d'hospitalitat amb els lacedemonis¹⁶⁰ («φιλοτύραννος»). Si Leuctra fou la batalla que determinà el declivi d'Esparta com a potència en l'Egeu, la batalla Mantinea seria l'escenari que marcaria la fi de l'hegemonia tebana¹⁶¹ i l'episodi que tancaria les *Hel·lèniques* de Xenofont:

«τούτων δὲ πραχθέντων τούναντίον ἐγγένητο οὐ νόμιμον πάντες ἀνθρώποι ἔσεσθαι. συνεληλυθίας γὰρ σχεδὸν ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀντιπεταγμένων, οὐδείς ἦν ὅστις οὐκ ᾔετο, εἰ μάχη ἔσοιτο, τοὺς μὲν κρατήσαντας ἄρξιν, τοὺς δὲ κρατηθέντας ὑπηκόους ἔσεσθαι [...]. ἀκρισία δὲ καὶ παραχῆ ἔτι πλείων μετὰ τὴν μάχην ἐγένετο ἢ πρόσθεν ἐν τῇ Ἑλλάδι»

«Concluida esta batalla ocurrió lo contrario de lo que todos los hombres creían que iba a ocurrir. Pues cuando estaban concentrada y enfrentada casi toda la Hélade, no había nadie que no creyera, si se combatía, que dominando unos mandarían y dominados otros serían súbditos [...]. En consecuencia, en la Hélade hubo aún mayor **indecisión** y **confusión** después de la batalla que antes»

(Xen. *Hell.* VII. 5.26-27)

En el següent fragment Xenofont denota un caràcter pessimista i exhaust del conflicte a l'Hèl·lade. Les ciutats-estat gregues portaven més de mig segle enfrontant-se entre elles, causant pèrdues tant a nivell material com humà; sense arribar a una solució definitiva (*koiné eirene*). En aquest sentit, la continuada dinàmica conflictual estava portant al límit el sistema de les *póleis* gregues. La batalla de Matinea, a l'igual que les batalles de Leuctra, Coronea o Nemea, no determinaren en cap moment l'extinció del conflicte; més bé s'estableixen com un punt i apart en la progressió i evolució de la guerra. Amb el desplom militar lacedemoni i el fracàs de Tebes en Mantinea, Atenes s'esdevingué de nou la primera amenaça de l'autonomia de les ciutats-estat greuges (inici de la Guerra Social: final de la segona confederació marítima). No obstant això, l'autèntic desafiament de les *póleis* gregues no provindria del Pireu, sinó del nord.

Fins aleshores, el regne de Macedònia havia quedat relegat a una zona marginal que aparentment quedava lluny de les preocupacions o l'atenció general dels grecs. Tot i ser un territori perifèric, Macedònia estava en contacte amb la cultura grega. Tanmateix, la perspectiva general que s'obtenia dels macedonis era de població no-grega («βάρβαροι») subjugats al vell règim de la monarquia¹⁶². Des del el *logos* dels antics, es manté una certa dicotomia. Heròdot els considera hel·lens (o almenys la classe governamental): «Resulta que lo sé personalmente: estos hombres eran griegos, como ellos dicen, descendientes de Perdicas [...]»¹⁶³ (Hdt. V. 22.1). Mentrestant, Tucídides els defineix com a bàrbars¹⁶⁴. Quant a Isòcrates, a l'igual que molts dels seus contemporanis defineix els macedonis com un poble diferent al grec, però amb un matís: «[Filiip] fue el único griego que quiso mandar sobre un pueblo de origen diferente, y el único que pudo escapar a los peligros que hay en las monarquías» (Isoc. V. 108).

¹⁵⁹ Xen. *Hell.* VII. 1. 33.

¹⁶⁰ Si recordem els lacedemonis suportaren militarment al tirà siracusà en la guerra contra els púnics en Sicília.

¹⁶¹ La batalla de Mantinea només feia que confirmar el desgast i l'ensorrament del vèrtex militar lacedemoni (cf. Dem. IX. 48; Pascual, 1997 : 100).

¹⁶² Element que destaca Isòcrates en el seu discurs: «Sabía en efecto, que los griegos no están acostumbrados a soportar las monarquías, pero que otros no pueden administrar su vida sin esta dominación» (Isoc. V. 107).

¹⁶³ El passatge d'Heròdot continua amb la presentació d'Alexandre I (Dinastia argèada), el qual es presenta en la ciutat d'Olimpia amb la intenció participar en el jocs. *A priori* el rei macedoni fou repudiat pel tribunal ja que no el consideraven grec. En resposta, Alexandre al·legà que era natural d'Argos, sent reconegut allí mateix com a hel·lè (Hdt. V. 22.2).

¹⁶⁴ Thuc. II. 99.2.

Abans de la successió de Filip II al tron, convindria repassar la influència o la contribució — especialment militar— que aportaren els previs monarques. El primer a destacar és Alexandre I, monarca el qual se li atribueix la incorporació de la cavalleria d'elit dels *hetairoi* («ἑτάῖροι») o “companys”, a més de la introducció de l'aristocràcia macedònica en els costums i la llengua grega; emfatitzant-se amb la intervenció de Perdicas II en la guerra del Peloponès. Successivament es situa el regant de Arquelau I, marcat pel programa de reforma cultural i militar de Macedònia amb la millora tàctica i tecnològica de la infanteria de soldats-ciudadans («πεζῆταιροι» o *pezhetairoi*); junt amb la incidència d'una tradició militar assemblaria¹⁶⁵ («Κοινὸν Μακεδόνων» o *Koinón Makedónôn*) (Ledo, 2005 : 160-162). Amb l'esdeveniment de l'assassinat d'Arquelau, Macedònia entraria en una fase d'estancament, la qual no eixiria fins l'ascens de Filip II de Macedònia.

Sens dubte, Filip II és el gran artífex que lideraria i catapultaria l'hegemonia militar i política de Macedònia, convertint-la en una potència de primer ordre. Tanmateix, la situació inicial de Filip no fou gens favorable¹⁶⁶. Respecte a les circumstàncies del seu l'ascens, podem dir que Filip accedeix de manera 'casual' al tron; és a dir, no estava predestinat a ocupar el lloc de monarca, sinó el seus dos germans; tot i això, aquest moren al poc temps. El primogènit d'Amintas, Alexandre, és assassinat durant els primers anys del regnat. Aquest el succeïx Perdicas, el qual perd la vida en un enfrontament contra els il·liris¹⁶⁷. Seguint la línia successòria, el tron de Macedònia aniria a parar a les mans de Filip. El primer desafiament del regnat del monarca macedoni es divisava en el problema de la frontera. En les últimes dècades, els saquejos i incursions produïdes tant per les tribus il·líries com tràcies, minvaven l'estabilitat del territorial; i això sense oblidar la latent hostilitat d'Atenes i Tebes al sud. Encara més, Filip havia de confrontar les escissions polítiques i tractar amb les possibles conspiciacions gestades contra la seva persona. Malgrat el seguit de circumstàncies adverses, el monarca macedoni aconsegueix avantposar-se a la situació política i militar del regne:

«[...] τὰς δὲ στρατιωτικὰς τάξεις ἐπὶ τὸ κρεῖττον διορθωσάμενος καὶ τοὺς ἄνδρας τοῖς πολεμικοῖς ὄπλοις δεόντως κοσμήσας, συνεχεῖς ἐξοπλισίας καὶ γυμνασίας ἐναγωνίου ἐποίητο. [...] ἐπενόησε δὲ καὶ τὴν τῆς **φάλαγγος** πυκνότητα καὶ κατασκευῆν, μιμησάμενος τὸν ἐν Τροίᾳ τῶν ἡρώων συνασπισμόν, καὶ πρῶτος συνεστήσατο τὴν **Μακεδονικὴν φάλαγγα**»

«[...] tras reorganizar los destacamentos militares de la mejor manera y equipar convenientemente a los hombres con armas de guerra, hacía incesantes maniobras con armas y ejercicios propios del combate. Ideó también la solidez y equipamiento de la **falange**, imitando la marcha con los escudos apretados de los héroes en Troya¹⁶⁸, y fue el primero que formó la **falange macedónica**»

(Diod. XVI 3.1-2)

El caràcter bel·licista de Filip II és un tret que s'emfatitza entre tots els autors antics; especialment en el discurs i la crítica que efectua Demòstenes:

¹⁶⁵ Els sacrificis, les celebracions religioses, rituals... tot forma part d'aquest 'esperit de germanor'. És un factor present i quasi vital en la societat macrial grega: “In the context of warfare and military training, sacrifice fulfilled an additional important function: it enacted aggression and violence, and thus brought young men into contact with killing and blood.” (cf. Chaniotis, 2005 : 53). Per il·lustrar, l'obra *Hipparchus* de Xenofont, s'introdueix de la següent forma: «En primer lugar, debes empezar por hacer un sacrificio a los dioses y pedirles que tus pensamientos, palabras y obras les sean muy gratos y favorables, honrosos y de la mayor utilidad para ti mismo, para tus amigos y para tu ciudad» (Xen. *Hipp.* 1.1.).

¹⁶⁶ Durant la seva joventut, Filip fou hostatge dels dels il·líris (segons Diodor), però poc temps després passaria a la ciutat de Tebes; on seria ensinistrat i educat en l'escola pitagòrica (pupíl d'Epaminondes) (Diod. XVI. 2.2).

¹⁶⁷ Diod. XVI 2.4-5.

¹⁶⁸ cf. Hom. *Il.* 13.131.

«[...] πρῶτον μὲν ἦρχε τῶν ἀκολουθούντων αὐτὸς αὐτοκράτωρ, ὃ τῶν εἰς τὸν πόλεμον μέγιστον ἔστιν ἀπάντων: εἶθ' οὗτοι τὰ ὄπλα εἶχον ἐν ταῖς χερσὶν αἰεί: ἔπειτα χρημάτων ἠυπόρει καὶ ἔπραττεν ἃ δόξειεν αὐτῷ, οὐ προλέγων ἐν τοῖς ψηφίσμασιν, οὐδ' ἐν τῷ φανερωῖ βουλευόμενος [...] ἀπλῶς αὐτὸς δεσπότης, ἡγεμῶν, κύριος πάντων»

«[...] En primer lugar, él personalmente, con **plenos poderes**, mandaba de en los que les seguían, lo que es la mayor ventaja de todas para la guerra; luego, éstos tenían siempre las **armas** en las **manos**; en segundo término, abundaba en **dinero** y llevaba a cabo lo que le parecía bien sin proponerlo en decretos ni discutirlo en público [...] simplemente era dueño, **caudillo** y **señor** de todo»

(Dem. XVIII. 235)

Filip inverteix un gran esforç en l'aparell militar macedònia¹⁶⁹. Sens dubte, les fonts del moment — posteriors— remarquen i emfatitzen la preparació, l'entrenament, l'especialització i la millora en general de l'exèrcit macedoni arran la intervenció d'aquesta personalitat. De manera paral·lela, un dels elements que més s'ha posat en relleu és la combinació sistemàtica dels contingents mercenaris selectes i tropes autòctones de soldats-ciudadans («εταῖροι» i «πεζηταιροι») (Parke, 1933 : 157; Griffith, 1935 : 16-17). Recuperant el fragment de Diodor, una de les invencions reconegudes i associades amb el monarca, és la introducció de la característica falange macedònica. Sense endinsar-nos en la controvèrsia de l'autoria¹⁷⁰ (cf. Anson, 2010 : 52), es probable que la influència de la falange macedònica s'haguera basat en les formes combatives del reputat *Batalló Sagrat* de Tebes, prenent l'exemple dels *hipaspistes* i *pezhetairoi*. Convé recordar que Filip, durant la seva joventut, residí com a hostatge en la ciutat Tebes on fou instruït. A més d'això, el macedoni havia entrat en contacte amb personalitats remarcables com la d'Epaminondes (cf. Tarn 1930 : 7, Parke, 1933 : 79).

Com s'ha exposat en l'anterior apartat, el principal problema i desavantatge que arrossegava la falange clàssica hoplítica, era la manca de mobilitat (Marinovic, 1988 : 52-53). Aquesta debilitat seria explotada posteriorment en la guerra de Corint amb la utilització sistemàtica dels peltastes, la cavalleria lleugera, i altres regiments d'alta mobilitat, envers la superioritat de les *mores* lacedemònies. Amb la incorporació de tropes versàtils i el desenvolupament de noves maniobres alternatives, el tradicional combat hoplític quedaria obsolet. En termes simples, la reforma militar de Filip consistí en la 'modernització' i 'remodelació' de la panòplia i les tàctiques de la falange hoplítica¹⁷¹. El principal canvi es produeix en l'armament, sent la «δόρυ» substituïda per la «σάρισα» o *sarissa* —més llarga i pesada¹⁷²— compensant-se amb la reducció del radi i el pes dels escuts. La raó d'aquesta modificació una vegada més recau en la qüestió de l'adaptabilitat de les dinàmiques de la lluita armada del moment. Emprant el text de E. Anson:

"Philip would have seen the advantages in arming a sizable number of his Macedonians with the longer spear. Since javelin men were trained to attack and the retreat hastily, the new equipment meant the Macedonian infantry now could engage successfully against opposing units of heavy infantry. (Anson, 2010 : 66).

Més enllà del nucli de *pezhetairoi* ('companys a peu') que composaven la falange macedònica, Filip II també incorporà un altre tipus d'infanteria especialitzada, similar a la hoplítica: els *hipaspistes*¹⁷³ o «ὑπασπισταί» ('escuders'). Com indica el seu propi nom, el següents contingents consistien en la defensa de la falange macedònica, és a dir, protegien els flancs dels *pezhetairoi* dels atacs de la cavalleria i infanteria enemiga. Malgrat la seva aparença i inevitable comparació

¹⁶⁹ cf. Polyenus IV. 2.5-10.

¹⁷⁰ Un altra qüestió debatuda és el 'quan' de l'aplicació d'aquesta reforma; en altres paraules, si fou implementada durant el primer any de regnat de Filip o arran la batalla de Queronea en el 338 a.C. (cf. Anson, 2010 : 52). El que sabem és que amb la consecutiva victòria de Filip contra Argeu a Egas: «hizo a los macedonios más animosos para los siguientes combates» (Diod. XVI 3.7).

¹⁷¹ Dem. IX. 49.

¹⁷² La *sarissa* és una llança especial que variava entre 4 i quasi 7 metres de llargària (Tarn, 1930 : 14). Un últim apunt és que aquesta llança també fou emprada per la cavalleria dels *hetairoi*, i posteriorment per altres regiments hel·lenístics de cavalleria pesada (*katàfraktos*).

¹⁷³ Aquests contingents adquirien un gran protagonisme en la campanya d'Alexandre (Tarn, 1930 : 16), malgrat la seva aparença amb els hoplites. En el relat d'Arrià, resulta curiós que aquests contingents quasi sempre apareixen referenciats al costat dels arquers i altres tropes lleugeres (Arr. IV. 3.2).

amb els hoplites, els *hipaspistes* es distingiran per ser una unitat que reunia les millors qualitats dels peltastes i la dels hoplites: versatilitat —poca armadura— i resistència —*aspis*— (Parke, 1933 : 156). Reutilitzant la descripció de Teopomp de Quios disposat en el text d'Anson (1985 : 248), el *hipaspistes* eren: “picked men out of all the Macedonians, the tallest and the strongest...” (*doryphoroi*) (FGrHist 115 F-348). Aquesta seria la visió general que s'obté del contingent, però des de la perspectiva de Tarn, no està del tot clar si aquesta unitat aparentava les formes dels peltastes o bé podia adoptar les formes de la falange macedònica. En aquest sentit, la proliferació dels *hipaspistes* només es produí fins després de la mort d'Alexandre el Gran. Inicialment fou un cos d'infanteria professional els quals eren assimilats amb els *pezhetairoi*, o bé vinculats a les maneres de la guàrdia reial (Anson, 1985 : 247):

“In the wars of the Successors Alexander's hypaspists kept together as corps —they appear under the name of Agryaspids, Silver Shields— and in the battles in which they took part they acted as the phalanx or part of it; [...] The real distinction between the hypaspists and the phalanx was probably one of standing and recruitment; it was the difference between the Guards and the infantry of the line” (Tarn, 1930 : 17).

En fonts com la de Plutarc o la de Dionís, tant el terme *hipaspistes* com *argiràspides* arriben a confondre's. En el cas de Diodor, en la descripció de la batalla d'Arbela —també coneguda amb el nom de Gaugamela— apareixen mencionats:

« ὄπισθεν δὲ τούτων ὑπετάγη τὸ τῶν ἀργυρασπίδων πεζῶν τάγμα, διαφέρον τῆ τε τῶν ὀπλων λαμπρότητι καὶ τῆ τῶν ἀνδρῶν ἀρετῆ: καὶ τούτων ἡγεῖτο Νικάνωρ ὁ Παρμενίωνος»

«Detrás de ellos formó el batallón e infantería de los **Escudos de Plata**, que se distinguía por el brillo de las armaduras y el valor de sus hombres; los mandaba Nicanor, hijo de Parmenión»

(Diod. XVII. 57.2)

S'ha de dir que la creació dels *argiràspides* es dona en un estatge avançat de la campanya Alexandre; en concret, durant la conquesta i el pas de l'exèrcit macedoni sobre la vall de l'Indus. Atenent a la font de Flavi Arrià, en un primer moment, seria un contingent d'elit (*agemas*) format per asiàtics¹⁷⁴; però arran la protesta i súplica dels soldats —en el discurs de Calines— Alexandre també incorporà els macedonis:

«[...] αἱ τε ἡγεμονία Πέρσαις διδόμεναι καὶ ἡ στρατιὰ ἢ βαρβαρικὴ ἐς λόχους τε καταλεγομένη καὶ τὰ Μακεδονικὰ ὀνόματα **ἄγημά** τι Περσικὸν καλούμενον καὶ πεζῆταιροι Πέρσαι καὶ ἀσθέτεροι ἄλλοι καὶ **ἀργυρασπίδων** τάξις Περσικὴ καὶ ἡ τῶν ἑταίρων ἵππος καὶ ταύτης ἄλλο **ἄγημα βασιλικόν**»

«[...] así como que el ejército bárbaro pasaba a formar parte de las compañías del ejército, y que a un **agema** persa se le daba nombre macedonio, y que Alejandro llamaba *peceteros* a unos persas, y llamaba '**esudos de plata**' a un batallón persa, y los denominada también 'caballería de los Compañeros', y que había nombrado un nuevo **agema** real compuesto de **persas**»

(Arr. An. VII. 11.3)

Des d'una perspectiva global, Filip II elabora un nou tipus d'exèrcit, basat en la mobilitat i el dinamisme. Evidentment la infanteria segueix ocupant un aspecte essencial en el camp de batalla en el món antic, però només és un dels components que sumen i que intervenen en les formes noves formes d'estratègia i tàctica militar. En aquest sentit, la columna vertebral de l'exèrcit macedoni i l'hel·lenístic (els *pezhetairoi*), precisa de l'auxili i el suport de contingents especialitzats, els quals el fan efectiu. Els *hipaspistes*, peltastes, *hetairoi*, arquers, foners i en general els mercenaris, és el conglomerat de tropes que redistribueix i equilibra les forces de l'exèrcit. En aquest sentit, l'exèrcit macedoni o hel·lenístic, tendeix a comparar-se amb les parts anatòmiques del cos humà: falange (cos), *agema* (cap), cavalleria (braços)...

Respecta a la qüestió dels regiments de cavalleria, en pocs mots, els *hetairoi* o 'companys' foren les unitats que marcaren el domini i l'avantatge dels macedonis sobre el camp de batalla¹⁷⁵. Fins aleshores, els tessalis¹⁷⁶ dominaren l'equitació en el camp de batalla, fins la intervenció de Filip:

¹⁷⁴ cf. Arr. An. VII 11.3.

¹⁷⁵ Plutarc des d'un principi posa en relleu l'habilitat del jove Alexandre, al capdavant de la cavalleria, en la batalla de Queronea: «se dice que fue el primero en lanzarse contra el batallón sagrado de los tebanos» (Plut. Alex. 9.2).

¹⁷⁶ Plut. 24.1.

“until the Companion cavalry had been built up to the numbers he required, the Thessalian could be used against Greeks and barbarians. For Thessaly had by far the best cavalry in the Greek world until the Macedonian eclipsed it.” (Cawkwell, 1978 : 58).

Mentre que a Macedònia es concebia la base i els fonaments de l'exèrcit hel·lenístic, en l'esfera pública d'Atenes, els principals oradors de la ciutat havien construït un marc comú hostil envers la figura de mercenaris; reivindicant la emancipació de l'exèrcit de soldats-ciudadans. Des de la perspectiva de del erudits i els il·lustres grecs, l'ús generalitzat dels contingents mercenaris, s'anunciava com una patologia o una senyal de la decadència de la *pólis* grega. Els discurs de Demòstenes, més enllà de la crítica i difamació que efectuà envers els *xenoi*, l'orador apel·lava a la restauració completa de l'exèrcit d'Atenes, el qual havia d'estar protagonitzat i format essencialment pels soldats-ciudadans, 'lleials' i 'compromesos' amb la causa i els valors de la *pólis*:

«[...] Αθηναῖοι, φημί προχειρίσασθαι δεῖν ὑμᾶς, ἢ συνεχῶς πολεμήσει καὶ κακῶς ἐκείνον ποιήσει. μή μοι μυρίους μηδὲ δισμυρίους ξένους, μηδὲ τὰς ἐπιστολιμαίους ταύτας δυνάμεις, ἀλλ' ἢ τῆς πόλεως ἔσται, κἂν ὑμεῖς ἓνα κἂν πλείους κἂν τὸν δεῖνα κἂν ὄντινοῦν χειροτονήσητε στρατηγόν, τοῦτω πείσεται καὶ ἀκολουθήσει»

«[...] varones atenienses, que es necesario que vosotros pongáis a vuestra disposición un contingente de tropa que **continuamente** le haga la **guerra** y le cause daño. No diez mil ni veinte mil **mercenarios** ni las tropas esas epistolares [...], sino un contingente que se obtendrá de la **ciudadanía**, y si vosotros elegís general a uno solo o varios o a fulano o a quien quiera que sea, a ése obedecerá y se seguirá»

(Dem. IV. 19)

Quant a Isòcrates, elabora una introspecció nostàlgica del passat militar d'Atenes:

«τοσοῦτω δὲ χείρους ἐσμὲν τῶν προγόνων, οὐ μόνον τῶν εὐδοκιμησάντων ἀλλὰ καὶ τῶν μισθέντων, ὅσον ἐκείνοι μὲν εἰ πολεμῖν πρὸς τινὰς ψηφίσαντο, μεστῆς οὐσῆς ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ τῆς ἀκροπόλεως ὅμως ὑπὲρ τῶν δοξάντων τοῖς αὐτῶν σώμασιν ὦντο δεῖν κινδυνεύειν, ἡμεῖς δ' εἰς τοσαύτην ἀπορίαν ἐληλυθότες καὶ τοσοῦτοι τὸ πλῆθος ὄντες ὥσπερ βασιλεῦς ὁ μέγας μισθωτοῖς χρώμεθα τοῖς στρατοπέδοις»

«Somos tan inferiores a nuestros **antepasados**, no sólo respecto a los ilustres, sino también a los que fueron odiados, que aquéllos, si habían votado hacer la guerra a alguien, creían que tenían que poner en peligro sus propias personas para defender su opinión, aunque la acrópolis estuviera llena de **plata y oro**. Nosotros, en cambio, a pesar de haber llegado a tanta miseria y de ser tantos, utilizamos, como el gran **rey, tropas mercenarias**»

(Isoc. VIII. 47-48)

A pesar de les discrepàncies mantingudes entre d'ambdós oradors¹⁷⁷ pel que fa a la consideració de la figura Filip II i la projecció de la política exterior, coincidirien amb el 'problema' i la qüestió dels mercenaris¹⁷⁸ a Atenes:

“la utilización masiva de mercenarios en las labores de defensa de la *polis*, la proliferación de cuerpos especializados y de elite y los avances macedonios en materia de poliorcética coadyuvarían en arrumbar la vieja identificación entre hoplita, ciudadano y propietario y, por extensión, los cimientos ideológicos de la polis misma, según percibieron con temor e impotencia contemporáneos como Isócrates y Demóstenes.” (Fornis, 2008 : 248)

Sens dubte, els mercenaris a mitjans del segle IV a.C. comencen a ocupar i a dominar un espai rellevant de l'àmbit militar de la *pólis* (cf. Chaniotis, 2005 : 116). Des d'una perspectiva econòmica i demogràfica, la ciutat preferia 'dependre' i suportar la càrrega dels serveis mercenaris, a arriscar-se a perdre la vida dels seus ciutadans en un batalla, i per consegüent, defugir d'entrar en una fase de desgast i decadència com succeí amb el cas lacedemoni. Recorrent a les paraules de Gómez: “La guerra siempre ha sido cara, pero si se pagaban sus altos costes era porque al final los Estados esperaban recuperar su inversión” (Gómez, 2013 : 72). No obstant això, les *pólis* gregues no estarien preparades per afrontar la maquinaria bèl·lica de Filip II, degut a l'estancament i manca de reforma de l'exèrcit: “la generación que siguió a la batalla de Queronea,

¹⁷⁷ Dem. XVIII. 235

¹⁷⁸ Seguint aquesta línia, la idea de la pèrdua de l'exèrcit soldat-ciudadà, ja es presenta en alguns dels escrits de Xenofot: «Además de la ventaja de que se les dispense del servicio militar, sería también una gloria para la ciudad el que los atenienses se decidieran a confiar más en sí mismos, respecto a los combates, que en los oriundos de otras partes» (Xen. Eq. 2.4).

en 338, los estados griegos permanecieron apegados a sus propias formaciones del período clásico.” (Pascual, 2011 : 175).

La funció o l'impacte dels mercenaris en les batalles, a *grosso modo*, fou residual. Tant els contingents mercenaris en l'exèrcit macedoni com en l'hel·lenístic, no determinaren la balança i la resolució final de les batalles. La clau dels mercenaris es localitzava en les guarnicions. Seguint el model de les *harmostes* —i *harmostates*— lacedemònies, els mercenaris es resguardaren en les ciutat, exercint una funció 'opressora', o millor dit, de control sobre els territoris dominats i conquerits. Com bé resumeix Griffith: “His purpose in employing them was not a tactical or even a purely strategic one. These new cities of soldier-settlers were, it is true, necessary for the pacification of the wild hill-peoples in the far-eastern satrapies; but it must be almost certain that they had a deeper significance than that.” (Griffith, 1935 : 1935).

Ara bé, la pregunta que ve a continuació és d'on obtenia Filip II els recursos necessaris per a mantindre i sostenir l'aparell militar macedoni en funcionament? Anterior a la intervenció del monarca en els assumpte de la política exterior de Grècia, Filip emprengué una serie de campanyes sobre Tràcia, eixamplant les fronteres del regne. Al voltant del 360 a.C., Macedònia s'expandeix direcció nord-oest, ocupant la ciutat geoestratègica d'Amfípolis; enclavament reconegut pels recursos miners d'or i plata (Pangeu¹⁷⁹). Dos anys més tard, el macedoni es faria amb el control de la Peònia. Nogensmenys, les accions de Filip no passaren desapercbudes en la política exterior grega; és més, faria saltar les alarmes a Atenes. En cert sentit, la ràpida propulsió i incidència de Filip II en l'espai de les relacions conflictuals internacionals, pilla per desprevingut a les ciutats-estat gregues; en especial a les *póleis* de Tebes i Atenes, les qual es trobaven debilitades a causa de la recent experiència de la Guerra Social. La magnitud dels recursos disponibles —materials, estructura financera i força d'homes (inscripció 6)— que combina el regne de Macedònia, és un tret que preval i es denota en les fonts grecolatines, inclòs temps posterior a la mort de Filip i Alexandre el Gran:

«[Perseo] iam pecuniam tantam habere ut decem **milibus mercennariorum** militum praeter Macedonum copias stipendium in totidem annos praeparatum habeat, praeter annum quod ex metallis regiis capiat vectigal. [...] iuventutem, ut iam Macedonia deficiat, velut ex perenni fonte unde hauriat, Thraciam subiectam esse»

«[Perseo] Disponía ya de tal cantidad de dinero que tenía preparada la paga militar, también para diez años, de diez mil **soldados mercenarios**, aparte de las tropas macedónicas, y eso sin contar la renta que recaudaba cada año de las minas reales. [...] En cuanto a jóvenes en edad militar, aun en el caso de que en Macedonia no hubiera suficientes en un momento dado, tenía de donde sacarlos, como de una fuente inagotable, en la sometida Tracia»

(Liv. 42 12.9)¹⁸⁰

Sense incidir en els detalls del conflicte, amb l'esdeveniment de la tercera Guerra Sagrada —marcat per l'elevada intervenció de mercenaris—, Filip II de Macedònia arriba a un acord amb les ciutats-estat gregues opositores. La pau de Filòcrates (346 a.C.) marcaria un nou punt d'inflexió respecte a l'opinió i percepció pública¹⁸¹ del monarca, utilitzat aquest acte com a 'pamflet propagandístic'. Aquesta guerra posaria en evidència la incapacitat i el desgast de les *póleis* gregues:

“Philip 'returned to Macedon, having not merely gained fro himself a reputation for piety and for excellence as a general, but also made great provision for his futures advancement. For he desired to be appointed general of Greece with full powers and to conduct the war against Persians - which indeed come about.” (Cawkwell, 1978 : 113).

Tot i això, les hostilitats entre Macedònia i les *póleis* gregues es reempren al cap de pocs anys amb la firma de la pau. Així mateix, la batalla de Queronea marca de manera definitiva la superioritat militar dels macedonis envers les grans ciutats-estats gregues. Arran la victòria de

¹⁷⁹ Plb. XXII. 8; Diod. XI. 70.

¹⁸⁰ Es disposen diverses inscripcions epigràfiques les quals mostren el sistema de recultament a Macedònia (vegi's la inscripció 6).

¹⁸¹ Isoc. *Carta* II, 21.

Queronea, Filip II procediria a la subordinació de les póleis gregues, mitjançant la formació de la Lliga de Corint: “una alianza con una finalidad doble, siendo al mismo tiempo una alianza militar y un acuerdo de carácter conservador con respecto a la organización y gobierno interno de los miembros.” (Antela, 2011 : 190). A més d'això, les póleis de la nova lliga imposada, havien de reconèixer el títol de comandant suprem de l'exèrcit¹⁸² (*strategos autokrator*) a Filip. La ràpida hegemonia del monarca macedoni a l'Hèl·lade significà un gran canvi en la concepció de la Grècia del moment. D'aquesta manera Filip II havia compres que l'única manera de mantindre els grecs units era implicar-los en una tasca comuna. Dirigir-los contra una vegada més envers l'enemic comú ancestral: l'Imperi Arquemènida. Dos anys després a la batalla de Queronea (336 a.C.), Filip es preparà per iniciar el seu projecte de conquesta, però és sobtadament assassinat en les noces de la seva filla Cleòpatra. El regicidi brindaria una nova oportunitat a les póleis gregues per alliberar-se del jou de Macedònia, però Alexandre s'avantposà a les adversitats de la política exterior de l'Hèl·lade. Així mateix, el projecte de conquesta de Filip no quedaria frustrat, sinó que el portaria a terme el seu primogènit Alexandre, passant a la posteritat amb la denominació de *Mégas Aléxandros*. A grans trets, la conquesta d'Alexandre no s'hauria pogut produir sense la prèvia reforma i intervenció de Filip en Macedònia.

Alguns autors, assenyalant Parke (1933 : 39) i Griffith (1935 : 25), inclòs alguns contemporanis, continuen afirmant que l'expedició militar dels deu mil fou, fou l'antecedent o l'‘experiment fallit’ del que seria la posterior campanya d'Alexandre. Des del nostre punt de vista, creiem que aquesta afirmació està fora de sentit. Les diferències entre l'expedició dels deu mil grecs i la campanya i exèrcit d'Alexandre són abismals. No només els separen els motius i el transfons històric, sinó també la pròpia composició d'ambdues forces. L'expedició de Cir estaria formada principalment per hoplites —la majoria soldats-ciudadans no especialitzats, a excepció dels contingents auxiliars i els *xenagos/lochagos*— mentre que Alexandre liderava un contingent especialitzat amb un clar propòsit.

4.1. Els mercenaris grecs després del 323 a.C.

Amb la mort d'Alexandre als 32 anys, el prematur imperi que construí el jove macedoni, resultaria dividit entre els seus generals o diàdocs («διάδοχοι»)¹⁸³, els quals s'autoproclamarien els legítims successors i hereus de l'imperi d'Alexandre el Gran; assistint a l'erupció de les monarquies hel·lenístiques. Així mateix, a partir de l'any 323 a.C. s'inicia un dels períodes més complexos a nivell polític, social i militar de la història de Grècia i el Pròxim Orient, marcant pel desenvolupament i la mobilització dels grans exèrcits hel·lenístics. Cadascú dels antics companys d'Alexandre buscava obtenir una porció de l'imperi que construí, però només uns quants triomfarien en aquesta empresa. Les denominades guerres dels Diàdocs és un conjunt de conflictes i pugnes militars produïdes entre els diferents antics generals d'Alexandre, que intentarien per tots els seus mitjans reconstruir o evocar la imatge del monarca i els vestigis del seu gran imperi. Tot i que ens situem en un període convuls, són tres monarquies les quals aconseguen prosperar i consolidar les seves pròpies dinasties (280 a.C.):

- **Dinastia selèucida**
 - Satrapies orientals i gran part d'Anatòlia
- **Dinastia antagònida**
 - Grècia i Macedònia
- **Dinastia ptolemaica**
 - Egipte, Xipre i Cirenaica.

Totes tres dinasties estarien fortament orientalitzades, constituent-se el monarca hel·lenístic una entitat de culte i d'autoritat suprema («αὐτοκράτωρ»), amb la intenció de reproduir i imitar l'ombra

¹⁸² Diod. XVI. 89. 1.

¹⁸³ Plut. *Alex.* 34.1.

del que havia suposat la figura d'Alexandre el Gran: "Hellenistic kings viewed themselves as warriors [...] Moreover, most of them had taken their crowns after significant military victories, and they embodied the old Macedonian ideal that a king won his position through force" (Serrati, 2008 : 480). Després del període emmarcat des del 323 fins el 280 a.C., les tres dinasties mencionades serien les que mantindrien un relatiu equilibri de poder.

En quan a les tropes que serviren sota les ordres d'Alexandre, després de la seva mort queden 'orfes', és a dir, es troben en una situació d'incertesa. Amb l'imperi fragmentat i la successió de les noves guerres, les tropes 'estatals' macedòniques també queden dividides. Moltes d'aquestes comitives optaran per establir noves relacions i vincles amb els Diàdocs; o en tot cas, alternarien entre els bàndols i faccions enfrontades (mercenaris). Aquest és un exemple que ocorre amb els *argiràspides*, els quals queden retractats en la font de Plutarc:

«καὶ γὰρ ἦσαν οἱ **πρεσβύτατοι** τῶν περὶ Φίλιππον καὶ Ἀλέξανδρον, ὥσπερ **ἄθληται** πολέμων ἀήττητοι καὶ ἀππῶτες εἰς ἐκεῖνο χρόνου, πολλοὶ μὲν ἐβδομήκοντα ἔτη γεγονότες, νεώτερος δὲ οὐδεὶς ἐξηκονταετοῦς»

«Pues eran los **más viejos** de los de Filipo y Alejandro, como **atletas** no vencidos en las guerras e infalibles hasta aquel momento, muchos de setenta años de edad, y ninguno más joven de sesenta.»

(Plut. *Eum.* 16.6)¹⁸⁴

Dècades més tard, la denominació *argiràspides* o «ἀργυράσπιδες» perduraria en alguns contingents professionals dels exèrcits hel·lenístics com a element de prestigi¹⁸⁵, però poc o res tindrien a veure amb els 'escuts de plata' originals d'Alexandre¹⁸⁶. Tornant al panorama hel·lenístic, el següent contingent apareixeria tant en les forces de Seleuc com les d'Antígon, obtenint una destacada presència en la batalla de Rafia (taula 3 i 4).

Un segon element que cal considerar de l'exèrcit hel·lenístic —l'herència militar de Filip i Alexandre— és la creació d'un exèrcit de caràcter 'multinacional'. Les diferències entre la taula 2 i 4 són més que evidents. No només s'observa un increment exponencial en la quantitat d'homes disposat en el combat o en l'estratègia, sinó també es contempla la diversificació de les tropes que hi participen: mercenaris grecs, àrabs, macedonis... inclòs es fonamenta l'ensinistrament i l'adaptació de les tropes natives no-gregues (egipcis de Ptolomeu IV) o estrangeres (*barbaroi*: gals¹⁸⁷ i tracis) en les formes de lluita —i entrega d'una panòplia— pròpies dels grecs i els macedonis:

«πρῶτον μὲν γὰρ κατὰ γένη καὶ καθ' ἡλικίαν διελόντες ἀνέδοσαν ἐκάστοις τοὺς ἐπιτηδείους καθοπλισμούς, ὀλιγορήσαντες τῶν πρότερον αὐτοῖς ὑπαρχόντων: μετὰ δὲ ταῦτα συνέταξαν οἰκείως πρὸς τὴν παροῦσαν χρεῖαν, λύσαντες τὰ συστήματα καὶ τὰς ἐκ τῶν πρότερον ὀψωνιασμῶν καταγραφάς:»

«Primero, las distribuyeron por países y edades y entregaron a cada hombre el armamento adecuado; desecharon totalmente las armas usadas hasta entonces. Después, formaron a estas tropa de manera apropiada a las necesidades del momento; para ello, disolvieron los cuerpos antiguos, formados según las listas de los pagadores.»

(Pol. V. 64.1-2)

En aquest sentit, tant la figura dels *warlords* com la dels *lochagoi* mercenaris, continuarien predominant en el panorama militar antic, fent-se servir en les majors potències del Mediterrani. En vigílies a la batalla de Ràfia, l'exèrcit de Ptolomeu reuní i contractà diversos oficials militars d'origen grec per a que entrenaren les tropes: «Estos oficiales [Demeteri i Antígon], pues, se hicieron cargo de aquel cúmulo de tropas que entrenaban militarmente en la medida en que

¹⁸⁴ Els caps (*lochagoi*) dels *argiràspides* els configuren són Antígenes i Téutam (Plut. *Eum.* 13.3).

¹⁸⁵ Fins i tot el nom es recupera en l'època imperial romana, durant el regnat de l'emperador Alexandre Sever, amb motiu de nombrar algunes comitives militars especials: «había creado para su servicio un batallón de 'argiroaspidas' y 'crioaspidas' y también una falange de treinta mil hombres, a los que había ordenado llamar 'falangiaris' [...]» (SHA. *Alex. Sev.* 50. 5).

¹⁸⁶ cf. Pol. V. 79.4.

¹⁸⁷ Els contingents mercenaris gals, celtes, traci i tropes no-gregues en general, ocuparien un espectre rellevant en el camp militar hel·lenístic. L'ús massiu d'aquest contingents es produiria arran la diàspora i els moviments migratoris suscitats en el nord d'Europa. Així mateix, Polibi narra que els gals sota el servei d'Àtal I: «tomaban parte en aquella expedición acompañados por sus mujeres e hijos que les seguían en carros» (Plb. V. 78 1.).

podían» (Pol. V. 63.14). En segon lloc, la funció d'aquest capitans també era de liderar i infondre valor als soldats en la lluita: «[Andròmac i Polícrates] en exhortaciones tanto públicas como privadas, infundían coraje y denuedo a sus hombres ante la lucha que se avecinaba» (Pol. V. 64.7).

Posteriorment, el cas més destacable serà durant les guerres púniques, ubicant la ciutat de Cartago, una de les potències militars i econòmiques principals Mediterrani occidental junt amb Roma i Siracusa; sent un dels epicentres d'atracció i reclutament generalitzat del mercenaris. Així doncs, Cartago no només basaria i dependria de la seva força militar a partir dels contingents mercenaris, ans la disposició de capitans (*xenagos*), capacitats i experimentats en l'art de la guerra. Malgrat la decadència que sofriren els lacedemonis arran en el camp de Leuctra, 371 a.C., alguns dels seus membres serien reconeguts i apreciats en l'àmbit internacional del Mediterrani¹⁸⁸ tant per la seva habilitat en combat com la seva capacitat estratègica, tàctica i disciplinar:

«[1] περί δὲ τοῦς καιροῦς τούτους καταπλεῖ τις εἰς τὴν Καρχηδῶνα ξενολόγος τῶν ἀπεσταλμένων εἰς τὴν Ἑλλάδα πρότερον [εἰς τὴν Καρχηδονίω], ἄγων στρατιώτας πλείστους, ἐν οἷς καὶ Ξάνθιππὸν τινα Λακεδαιμόνιον, ἄνδρα τῆς Λακωνικῆς ἀγωγῆς μετεσχηκότα καὶ τριβὴν ἐν τοῖς πολεμικοῖς ἔχοντα σύμμετρον. [2] [...] καὶ πρὸς τοῦς φίλους ἐνεφάνισε διότι συμβαίνει τοῦς Καρχηδονίους οὐχ ὑπὸ Ῥωμαίων, αὐτοῦς δ' ὑφ' αὐτῶν ἠτῶσθαι διὰ τὴν ἀπειρίαν τῶν ἡγουμένων»

«[1] Por aquel entonces navegó hacia Cartago un reclutador de mercenarios, uno de aquellos que habían sido enviados antes a Grecia; llevaba consigo [a la ciudad cartaginesa] un gran número de soldados, entre los cuales estaba un cierto Jantipo, lacedeomino, individuo que había recibido una formación espartana y la experiencia militar correspondiente. [2] [...] y demostró a sus amigos que los cartagineses no habían sido vencidos por los romanos, sino por la impericia de sus generales»

(Plb. I. 32. 1-2)

El relat militar històric centrat en la pugna punicoromana, observant-se dins de les fonts grecoromanes, —posant en relleu els escrits Polibi— contempla i transmet el mateixa esperit ('herodotonià') de les guerres mèdiques; és a dir, centra el seu discurs sobre dos models d'estat antagònics. Tot i que són règims aparentment similars (repúbliques oligàrquiques), la narració apel·la a la una dimensió maniqueista del conflicte, projectat un enfrontament de dues forces o essències oposades. Per una part l'exèrcit mercenari cartaginès (esclau), i a l'altra banda, l'exèrcit de soldats-ciudadans de Roma (lliure). Evidentment, el factor dels mercenaris en el món púnic i romà adopta un espectre més complex. No obstant això, i reproduint les paraules de Xenofont¹⁸⁹, per part nostra, hem de limitar l'escrit fins ací; tal vegada algú s'interessi i emprengui l'estudi dels mercenaris en els esdeveniments bèl·lics posteriors.

7. CONCLUSIONS

Fins ací arriba el nostre anàlisi de l'evolució dels mercenaris grecs i els soldats-ciudadans professionals, dins del paradigma militar grec gestat entre finals del període clàssic i principis de l'hel·lenístic. En general, hem procurat aproximar-nos als factors que condicionaren la gestació i l'auge d'aquest fenomen sociomilitar emmarcat dins de l'àmbit geogràfic cultural de la *koiné*. Per tant, aquest punt està dedicat a l'exposició de les idees principals i secundaries que s'han extret al llarg del desenvolupament i elaboració del treball; però abans de passar a l'enfocament global de la qüestió, ens agradaria expressar que hem insistit molt en l'apartat i perspectiva de les fonts antigues, sumat a l'apartat de la terminologia i l'etimologia el vocabulari grec antic.

Com es podrà pressuposar, per aproximar-se a una cultura; o millor dit, per estudiar un apartat concret d'una cultura la qual es pretén incidir, la llengua és un canal imprescindible d'enteniment i

¹⁸⁸ Molts dels mercenaris grecs (*xenoi*) d'aquesta etapa (s.IV-III a.C.) són reconeguts i recompensats amb els drets de ciutadania (vegi's els exemples de les inscripcions 1, 4 i 5).

¹⁸⁹ Xen. *Hell.* VII. 5.27

comprensió. És per aquest motiu que hem emfatitzat tant aquesta qüestió al llarg del nostre text. Així mateix, previ a la confecció del treball, hem de reconèixer que els nostres coneixements de llengua grega —en general— es trobaven en una estat paupèrrim, limitant-se a un seguit de mots i termes específics. Tot i això, a mesura que hem avançat i incidit en la qüestió i l'ús del vocabulari en les fonts, podem dir que hem progressat en aquest aspecte. Encara estem lluny d'obtenir un ampli coneixement, però podem afirmar que aquesta tasca ens ajudat a millorar el desenvolupament de la nostra cognició personal. Dit açò, procedim a l'exposició de les conclusions i punts finals del tema:

- a) La importància de la magnitud de la guerra a Grècia. A partir del procés de 'democratització' de la guerra, el soldat-ciudadà es converteix en l'essència i l'ànima de la *pólis*. Sens dubte, la dimensió del conflicte impregna tots els àmbits de les societats antigues; contemplant-se com un estat o ordre natural. En aquest sentit, la guerra s'ha mantingut com un espai dinàmic en el qual es simplifiquen les relacions de la política externa. No obstant això, seria aquest mateix 'bel·licisme' o esperit marcial que conduiria al desgast de les ciutat-estat. La necessitat constant de recursos i soldats-ciudadans en l'empresa del conflicte, no faria 'col·lapsar' el sistema de les *pólis*, ans el desgastaria. Evidentment, la entitat política de la *pólis* grega no desapareix amb l'esdeveniment del segle IV a.C., encara que la marcava la situació de confrontament i lluita constant («μυχη κρατειν»), assistint a una etapa de debilitament i exhalació.
- b) La complexitat del marc conceptual del mercenari en les fonts antigues. Certament, el mercenari es una figura present i acceptada en el món antic. Tot i això, el sentit de la paraula pren diversos matisos en el llenguatge grec. *Xenoi*, *epikouros*, *misthophoros*... són les diferents modalitats que pren el 'mercenari' antic grec, els quals transgredeix amb de la idea estàtica i convencional del 'soldat de paga' o el 'soldat de fortuna'. Aquest procés d'uniformització es donaria amb la irrupció i domini de Roma (*mercenarius* / *auxilia*).
- c) Dificultats persistents en la qüestió de la paga i l'armament. Encara que és un aspecte que des de la nostra consideració, ha faltat aprofundir molt més, en termes genèrics podem dir que no s'assenta un patró únic, respecte al tipus de remuneració econòmica. Això sí, no tots els 'estats' o agents podien disposar o mantindre indefinidament una força considerable de mercenaris. Només les grans potències i agents del moment (Tissafernes, Farnabazos, Dionís el Vell, Cir el jove...) podien afrontar el conjunt de la despesa, sumant l'aportació de l'armament i la paga. En general es recorre a aquest tipus de tropes, especialment quan es pretén o s'espera una mena d'"inversió" o resultat.
- d) El mercenari: una figura amb llums i ombres. La següent entitat tradicionalment ha estat vinculada amb la imatge del 'mal soldat' —i seguint el *logos* dels intel·lectuals grecs, al servei dels 'mals governs' (tirania)— però la realitat és que la dimensió del mercenari és més complexa. La construcció del discurs envers els mercenaris s'adopta a mitjans del segle IV a.C. per part dels oradors atenesos arran dos factors: l'actuació dels següents contingents sobre el terreny (saqueig, pillatge, destrucció...) i l'altra presència seva dins de l'exèrcits 'local' atenenc (nostàlgia per la tradició militar del segle anterior). Malgrat l'adopció d'aquesta perspectiva, el plantejament no es compartit per tots els autors i menys encara si atenem a les fonts epigràfiques. En termes generals les fonts epigràfiques —en especial els decrets promulgats pertinents del període hel·lenístic— manifesten un sentiment d'agraïment i solvència amb els contingents mercenaris, els quals demostraren la seva valia o destresa en el combat, prestant un servei (lleialtat) o favor a la ciutat (concessió de la ciutadania, reconeixement d'honors, recompenses econòmiques, prestigi social...).
- e) Soldats 'pobres' o de 'fortuna'. L'ofici del mercenari o l'ofici de la guerra —en els presents estudis— va més enllà del guany econòmic. Òbviament, és un estímul rellevant però no és l'únic. En essència, un dels factors que determina l'auge del fenomen és mitjançant la resposta i la convenença dels anomenats pactes d'hospitalitat. El millor cas que ho demostra és en l'expedició dels deu mil *xenoi* grecs de Cir.

- f) Un instrument de caràcter 'universal'. El mercenari grec antic no pot comprendre's com un element annexat a un determinat règim polític. És cert que les tiranies del període arcaic i el clàssic els empraren de forma habitual, però amb un propòsit diferent. Les primeres tiranies els destinaren al servei de la guàrdia personal, i en menor mesura, per exercir un control sobre la *pólis*. Les tiranies del segle V i IV a.C. (Dionís el Vell, Evàgores de Xipre, Jàson de Feres...) al marge de disposar-les com a «φυλακῆν», els destinaren en gran massa a l'àmbit militar. Tot i això, póleis com Esparta o Atenes, caracteritzades per l'ús generals de tropes dels soldats-ciudadans, començarien a sol·licitar el servei de les següents comitives per tal de no dependre del fràgil equilibri demogràfic que composaven els ciudadans. Els lacedemonis els utilitzaren com una ferramenta de control (*harmostes*), però també els disposaren en el camp de batalla. Mentrestant, Atenes els utilitzà progressivament per suplantar les baixes dels soldats-ciudadans, i mantindre d'aquesta forma el funcionament de l'aparell bèl·lic.
- g) Adaptabilitat i transformació progressiva del món bèl·lic a Grècia. El tipus de guerra que s'havia desenvolupat entre el segle VII a.C. i finals del IV a.C. es caracteritzà principalment pel predomini de la lluita hoplítica. La infanteria fou el pilar de l'exèrcit clàssic i la resolució dels combats terrestres depengué quasi sempre del manteniment de la formació de la falange. Mitjançant el domini d'aquest art, la *pólis* de Lacedemònia sustentà durant unes dècades la seva hegemonia, però seria aquest mateix immobilisme el que causaria el seu declivi. Front aquesta situació les ciutats-estat i els agents que intervingueren en el conflicte s'adaptaren i reaccionen a les noves circumstàncies de la guerra. Les tropes especials com els peltastes, arquers, foners i la cavalleria, la majoria contingents mercenaris que havien tingut un paper secundari en en la Guerra del Peloponès, començaren a obtindre cert protagonisme en les futures conteses. Personalitats com Ifícates introduïrien de forma massiva i sistemàtica els contingents de peltastes per contrarestar el poder de la falange espartana. Aquest tipus de tàctiques de 'guerrillers' o d'escaramussa, guanyarien pes front a la formació estàtica dels hoplites; donant lloc al desenvolupament de noves estratègies, tàctiques i formacions. Serà així com Epaminondes acabaria sotmeten en Leuctra als lacedemonis. Posteriorment, Filip II de Macedònia, en l'esforç de modernitzar l'exèrcit macedoni, portaria aquesta pràctica a la seva màxima expressió, constituint d'aquesta manera la base dels exèrcits i el model de guerra hel·lenístic.
- h) La implicació dels *warlords* i *lochagos* els en el procés de la professionalització dels contingents. Lisandre, Clearc, Proxè, Ifícates, Conó, Xàntip... són els exemples més coneguts. Aquestes figures de gran prestigi militar (ensinistrats, experimentats i coneixedors de l'ofici de la guerra) determinarien en gran part la confecció i introducció de mercenaris i tropes especialitzades dins de l'exèrcit.

Per concloure el nostre treball a partir d'una gran pregunta, però conforme hem avançat amb el plantejament, més dubtes i qüestions es suscitaven. A grans trets, hem intentat desenvolupar, oferir i satisfer una resposta amb l'espai i temps dispost. En síntesi, podem dir que el fenomen dels mercenaris i les tropes de soldats professionals és constitueix com un fenomen social i militar complex que respon a les necessitats bèl·liques i les relacions conflictuals de les societats antigues.

8. BIBLIOGRAFIA

- ANDERSON, J. (1970). *Military Theory and Practice in the Age of Xenophon*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- ANDREWES, A. (1956). *The Greek Tyrants*. Hutchinson's University Library, London.
- ANSON, E. (2010). "The Introduction of the 'Sarisa' in Macedonian Warfare". *Ancient Society*, Vol. 40, pp. 51-66.
- ANSON, E. (1985). "The Hypaspists: Macedonia's Professional Citizen-Soldiers". *Historia*, Band XXXIV/2, pp. 246-248.
- ANTELA, B. (2011). "El día después de Queronea: la liga de Corinto y el imperio macedonio sobre Grecia". Cortés Copete, Juan M. (et. al.) (coords.), *Grecia ante los Imperios: V Reunión de historiadores del mundo griego*, Sevilla, Universidad de Sevilla, pp. 187-195.
- BERRUECOS B. (2018). *Poesía arcaica griega (siglos VII-V a. C.)*. Tomo I: Poesía Parenética. Calino, Tirteo, Arquíloco, Mimnermo, Alceo, Solón, Simónides, estudio preliminar, versión, notas, comentarios e índices de Bernardo Berruecos Frank. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Mexicana, México, Universidad Nacional Autónoma de México.
- BETTALLI, M. (2013). *Mercenari. Il mestiere delle armi nel mondo greco antico. Età arcaica e classica*. Carocci, Roma.
- BORREGO, F.. (2003). "Mercenariado griego en Egipto durante la dinastía saíta". *Boletín de la Asociación Española de Egiptología*, Nº 13, pp. 241-273.
- BAKER, P. (1999). "Les mercenaires". *Armées et sociétés del Grèce classique. Aspects sociaux et politiques de la guerre aux V et IV s. av. J.-C.*, Paris, pp. 240-256.
- BERMEJO, C. (2004). "Pensando la guerra: algunas lecciones de la historia clásica". *Gallaecia*, n.º 23, pp. 289-301.
- CHRYSAFIS, C. (2014). "Pyrokausis: Its Meaning and Function in the Organisation of the Macedonian Army". *Kilo*, 96(2), pp. 45-468.
- CAWKWELL, G. (1978). *Philip of Macedon*. Faber & Faber, London.
- CAWKWELL, G. (1995). "Early Greek Tyranny and the People". *The Classical Quarterly*, 45, Nº 1, pp. 73-86.
- CEPADA, J. (2000). "Transmisión hereditaria a través de la mujer en la Grecia clásica". *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Historia Antigua, t. 13, 2000, pp. 159-186.
- CHANIOTIS, A. (2005). *War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History*. Backwell Publishing, Malden.
- COUVENHES, J. C. (2004). *Les cités grecques d'Asie Mineure et le mercenariat à l'époque hellénistique*. Actes de la Journée d'études de Lyon, Tours, Université François-Rabelais, pp. 77-113.
- CHUECA, A. (1994). "El papel de los mercenarios en la Guerra del Peloponeso: una revisión crítica". *Homenaje al Profesor Presedo*, Sevilla, pp. 155-166.
- FERNÁNDEZ NIETO, F. (2005). "Capítulo VII. Alejandro Magno: la conquista de oriente y el nuevo orden político". Francisco Javier Fernández Nieto (Ed.), *Historia antigua de Grecia y Roma*. Tirant lo Blanc, València, pp. 215-243.
- FINLEY, M. (1959). *The Greek Historians*. The Viking Press, MCMLIX, New York.

- FLECK, K. & HANSEN, A. (2013) "How Tyranny Paved the Way to Democracy: The Democratic Transition in Ancient Greece". *Journal of Law and Economics*, 56/2, pp. 389-416.
- FORNIS, C. (2021). "Mercenarios y clases dependientes en el imperio espartano: un capítulo de historia social". *Gladius: Estudios sobre armas antiguas, arte militar y vida cultural en oriente y occidente*, XLI, pp. 7-23.
- FORNIS, C. (2008). *Grecia exhausta. Ensayo sobre la guerra de Corinto*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- FORNIS, C. (2003). "Maxh Kpatein en la guerra de Corinto: las batallas hoplíticas de Nemea y Coronea (394 a.C.)". *Gladius*, XXIII, pp. 141-160.
- FOSTER, E. (2018) "Military Defeat in Fifth-Century Athens: Thucydides and His Audience". *Brill's Companion to Military Defeat in Ancient Mediterranean Society*. Vol. 2, Brill, Leiden pp. 99-122
- GRIFFITH, G. F. (1935), *The Mercenaries of Hellenistic World*, Cambridge University Press, London.
- GOLDMAN M. (2018) "Demosthenes, Chaeronea, and the Rhetoric of Defeat". *Brill's Companion to Military Defeat in Ancient Mediterranean Society*. Vol. 1, Brill, Leiden, pp.123-144
- GÓMEZ, D. (2013). *Relaciones internacionales y mercionariado griego*. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- GÓMEZ, D (2013). "A Spartan Warlord: Lysander and the Creation of a New Greek Empire". *War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean, Impact of empire*, vol. 28, Brill, Leiden, pp.89-113.
- GÓMEZ, D. (2011). "La campaña egipcio-chipriota (383-373 A.C.)". *Gladius*, Nº. 31, pp. 43-56.
- GÓMEZ, D. (2011). "Trabajar para el enemigo. Los diez mil de Jenofonte a la luz de la investigación reciente". Cortés Copete, Juan M. (et. al.) (coords.), *Grecia ante los Imperios: V Reunión de historiadores del mundo griego*, Sevilla, Universidad de Sevilla, pp. 197-207.
- GÓMEZ, D. (2010). "El mercenario en el mundo griego a la luz de los estudios contemporáneos: reflexión teórica y nuevas tesis". *Habis* 41. pp. 95-115
- GRUEN, E. (1995). *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkeley, University of California Press, London.
- GRUEN, E.. (1994). *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World*. University of California Press.
- HIGGINS, W. (1977). *Xenophon the Athenian. The problem of the Individual and the Society of the Polis*, State University of New York, Albany pp. 61-131.
- LATACZ, J. (2003). *Troya y Homero. Hacia la resolución de un enigma*, trad. Eduardo Gil Bera, Destino. Barcelona.
- LEDO CABALLERO, A. (2005). "Capítulo V. El siglo IV: La época de las hegemonías". Francisco Javier Fernández Nieto (Ed.), *Historia antigua de Grecia y Roma*. Tirant lo Blanc, València, pp. 149-175.
- LOW, P. (2013). "State and Warlord in Classical Greece: From Bipolarity to Multipolarity". *War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean, Impact of empire*, vol. 28, Brill, Leiden, pp. 54-64.

- MACKIL, E. (2013). *Creating a Common Polity: Religion, Economy, and Politics in the Making of the Greek Koinon*. California Scholarship Online, Berkeley.
- MARINOVIC, L. P. (1988). *Le mercenariat grec au IVe siècle avant notre ère et la crise de la polis*. Annales littéraires, Besançon, Université de Besançon.
- MCKECHNIE, P. (1994). "Greek Mercenary Troops and Their Equipment". *Historia*, Bd. 40, H. 1, pp. 105-113.
- MIRÓN, M. D. (2004). "Divinidad, género y paz en la Grecia antigua". *DHA*, vol. 30, nº2, pp. 9-31.
- MYSŁOWSKA, A. (2014). "Aspectos económicos de la guerra: el mercenariado en Grecia en el período Helenístico". *Economías, comercio y relaciones internacionales en el mundo antiguo*. Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, pp. 71-89.
- PARKE, H. W. (1933). *Greek Mercenary Soldiers from Earliest Times to the Battle of Ipsus*, Reimprinted lithographically in Great Britain at the University Press, Oxford by Vivian Ridler printer to the University, 1970.
- PASCUAL, J. (2013). "Commanders and Warlords in Fourth Century BC central Greece". *War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean, Impact of empire*, vol. 28, Brill, Leiden, 28, pp.89-113.
- PASCUAL, J. (2011). "La caballería beòcia y la transformación de los ejércitos griegos en la época helenística". *Poder, cultura e imagen en el mundo antiguo*, Col. 1, Ediciones UAM, Madrid, pp. 160-178.
- PASCUAL, J. (1997). *Grecia en el siglo IV a.C.: del imperialismo espartano a la muerte de Filipo de Macedonia*. Historia Universal, 8, Antigua. Síntesis, Madrid.
- PÉRE, S. (2011). "Réflexions sur le mercenariat en Sicile et dans le monde grec occidental (du milieu du IVe s. au début du IIIe s. a.C.): 'entre textes et témoignages monétaires'". *Pratiques et identités culturelles des armées hellénistiques du monde méditerranéen, Hellenistic Warfare 3*, Scripta Antiqua 38, Ausonius, Paris, pp. 147-160.
- QUESADA, F. (1999). "Soldada, moneda, tropas ciudadanas y mercenarios profesionales en el antiguo mediterráneo: el caso de Grecia". *III Curs d'Història monetària d'Hispania. Moneda i exèrcits*. Gabinet numismàtic de Catalunya, Barcelona, pp. 9-39.
- RAVIOLA, F. (2008). "Lo scontro greco-punico in Sicilia alla fine del V secolo e l'opinione pubblica ellenica di madrepatria". *Greci e Punici in Sicilia tra V e IV secolo a.C.*, Salvatore Sciascia, Caltanissetta, pp. 15-30.
- REBORDA, S. (2005). "Capítulo IV. La Grecia Clásica: El siglo V". Francisco Javier Fernández Nieto (Ed.), *Historia antigua de Grecia y Roma*, Tirant lo Blanc, València, pp. 119-145.
- REDEN, S. von (1995). *Exchange in Ancient Greece*, Oxford University Press, London.
- REQUENA, M. (2005) "Capítulo III. La configuración de nuevas estructuras. Tiranos y legisladores". Francisco Javier Fernández Nieto (Ed.), *Historia antigua de Grecia y Roma*. Tirant lo Blanc, València, pp.119-145.
- ROY, J. (1967) "The mercenaries of Cyrus". *Historia*, 16, pp. 287-323.
- SIERRA, C. (2014) "La 'edad de los tiranos': una aproximación a la ambigüedades de la tiranía arcaica". *Gerión*, vol. 32, pp. 57-77.
- SEKUNDA, N. (2013) "The *lochagoi* of Iphicrates: Forming a Mercenary Army in the Fourth Century BC". *War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean, Impact of empire*, vol. 28, Brill, Leiden, pp. 64-89

- SERRATI, J. (2008). "Chapter 14: Warfare and the State". *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, vol. I, Cambridge University Press, New York, pp.461-497.
- SNODGRASS, A. (1967). *Arms and Armour of the Greeks*. Cornell University Press, New York.
- SMITH, W. (1890) *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Albemarle Street, London, John Murray. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0063%3Aalphabetic+letter%3DA%3Aentry+group%3D3%3Aentry%3Dagama-cn>
- STEPHEN, E. (2012). *Mercenaries in the Classical World. To the Death of Alexander*. Pen & Sword Military, Barnsley.
- TARN, W. W. (1930). *Hellenistic Military and Naval Developments*. Cambridge University Press, New York.
- THURSTON, H. (1898). *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*. New York. Harper and Brothers. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=e+pariti-harpers&highlight=>
- TRUNDLE, M. (2018). "Spartan Responses to Defeat: From a Mythical Hysiae to a Very Real Sellasia". *Brill's Companion to Military Defeat in Ancient Mediterranean Society*, vol. 2, Brill, Leiden, pp. 144-162.
- TRUNDLE, M. (2017). "Hiring Mercenaries in the Classical Greek World. Causes and Outcomes?". *Millars: espai i història*, vol. 43, Núm. 2, pp. 35-61.
- TRUNDLE, M. (2004). *Greek Mercenaries From the Late Archaic Period to Alexander*. Routledge, London.
- TRUNDLE, M. (1996). *The Classical Greek Mercenary and his Relationship to the Greek Polis*. [Tesis de doctorat, McMaster University] MacSphere University Libraries Institutional Repository, Hamilton.
- WHITEHEAD, D. (1991) "Who Equipped Mercenary Troops in Classical Greece?". *Hist.* 40, pp. 105-113.

• Fonts literàries

- ARISTOPHANES. *Acharnians. The Eleven Comedies*. Anonymous. Liveright, New York, 192?. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0240:card=572&highlight=mercenary#note-link2>
- ARISTOPHANES. *Aristophanes Comoediae*, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, vol. 2. F.W. Hall and W.M. Geldart. Oxford. Clarendon Press, Oxford, 1907. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0023%3Acard%3D572>
- ARISTÓTELES. *Política*, trad. Manuel García Valdés. Gredos, Madrid, 1988.
- ARISTÓTELES & PSEUDO ARISTÓTELES. *Constitución de los atenienses / Económicos*, trad. Manuela García Valdés. Gredos, Madrid, 1995.

- ARISTÓTELES. *Ética Nicomáquea / Ética Eudemia*, trad. Julio Pallí Bonet. Gredos. Madrid, 1993.
- ARISTOTLE. *Aristotle in 23 Volumes*, Vol. 18, translated by G.C. Armstrong. Harvard University Press, Cambridge; William Heinemann, London, 1935. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0048:book=2:section=1347b&highlight=mercenaries>
- ARISTOTLE. *Ethica Nicomachea*, ed. J. Bywater. Clarendon Press, Oxford, 1894. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0053%3Abekker+page%3D1116a%3Abekker+line%3D1>
- ARRIANO. *Anábasis de Alejandro Magno*, IV-VIII, trad. Antonio Guzmán Guerra. Gredos, Madrid, 1982.
- ARRIAN. *Anabasis Alexandri*. A.G. Roos. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1907. Keyboarding. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0530%3Abook%3D1%3Achapter%3Dpr%3Asection%3D1>
- CICERÓN. *Sobre la Vejez*, trad. Rosario Delicado Méndez. Clásicos, Madrid, 2005.
- CICERO. *De Senectute De Amicitia De Divinatione*, with An English Translation. William Armistead Falconer. Cambridge. Harvard University Press; Cambridge, Mass., London, England. 1923. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2007.01.0039>
- CICERO. *De Legibus. Georges de Plinval*. Belles Lettres, Paris, 1959. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2007.01.0030>
- CORNELIO NEPOTE. *Vidas*, trad. Juan Higuera Maldonado. Gredos, Madrid, 1985.
- CORNELIUS NEPOS. *Vitae*, Albert Fleckeisen. Teubner, Leipzig, 1886. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0136%3Alife%3Diph.%3Achapter%3D2%3Asection%3D1>
- DIODORO SÍCULO. *Biblioteca Histórica*, XIII-XIV, trad. Juan Pablo Sánchez. Gredos, Madrid, 2014.
- DIODORO SÍCULO. *Biblioteca Histórica*, XVIII-XX, trad. Juan Pablo Sánchez. Gredos, Madrid, 2014.
- DIODORUS SICULUS. *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes* with an English Translation by C. H. Oldfather. Vol. 4-8. Harvard University Press, Cambridge (Mass.); William Heinemann, London, 1989. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084%3Abook%3D9%3Achapter%3D1%3Asection%3D1>
- DEMÓSTENES. *Discursos Políticos I*, trad. A. López Eire. Gredos, Madrid, 1980.
- DEMOSTHENES. *Speeches*. English translation by J. H. Vince, M.A. Cambridge (Mass.), Harvard University Press; William Heinemann, London, 1930. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0070>
- DEMOSTHENES. *Orationes*. ed. S. Butcher. Clarendon Press, Oxford, 1903. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0069>

- ENEAS & POLIENO. *Poliocética. Estratagemas*, trad. José Vela Tejada y Francisco Martín García. Biblioteca clásica de Gredos. Madrid, 1991.
- *Historia Augusta*, trad. Vicente Picón & Antonio Cascón. Akal, Madrid, 1989.
- HOMER. *Odissea*, trad. Joan Francesc Mirà. Proa, Barcelona, 2012.
- HOMER. *The Odyssey with an English Translation by A. Murray*, in two volumes. Cambridge, Harvard University Press (Mass.); William Heinemann, London, 1919. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0135%3Abook%3D14%3Acard%3D191>
- HOMERO. *Ilíada*, trad. Emilio Crespo Gümes. Gredos, Madrid, 1996.
- JENOFONTE. *Anábasis y obras menores*, trad. Ramón Bach Pellicer & Orlando Guntiñas Tuñon. Gredos, Madrid, 2015.
- JENOFONTE. *Helénicas*, trad. Orlando Guntiñas Tuñon. Gredos, Madrid, 1977.
- JENOFONTE, *Recurdos de Sócrates*, trad. Juan Zaragoza Gredos, Madrid, 2006.
- HERÓDOTO. *Historia*, trad. Manuel Balasch. Cátedra. Letras Universales, Madrid, 1999.
- HERODOTUS. *The Histories*, with an English translation by Alfred Denis Godley. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1920. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0125%3Abook%3D1%3Achapter%3D1%3Asection%3D0>
- ISÓCRATES. *Discursos I*, trad. Juan Manuel Guzmán Hermida. Gredos, Madrid, 1979.
- ISÓCRATES. *Discursos II*, trad. Juan Manuel Guzmán Hermida. Gredos, Madrid, 1980.
- ISOCRATES. *Speeches*. English Translation in three volumes, by George Norlin. Harvard University Press, Cambridge (Mass.); William Heinemann, London, 1980. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0144>
- *Líricos griegos arcaicos*, trad. Juan Ferraté. Biblioteca menor, 6, Barcelona, 1996.
- LYSIAS. *Speeches*. English translation by W.R.M. Lamb. Harvard University Press, Cambridge (Mass.); London, William Heinemann Ltd. 1930. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0154%3Aspeech%3D2%3Asection%3D80>
- NICCOLÒ MACHIAVELLI. *Opere di Niccolò Machiavelli by Antonio Cavagna Sangiuliani di Gualdana*. Gaetano Cambiagi, Firenze, 1782. [en línia] Disponible a:
<https://archive.org/details/operediniccolmac2mach/page/n9/mode/2up>
- PAUSANIAS. *Descripción de Grecia*, VII-X, trad. María Cruz Herrero Ingelmo. Gredos, Madrid, 1994.
- PAUSANIAS. *Pausaniae Graeciae Descriptio*, 3 vols. Teubner, Leipzig, 1903. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0159>
- PLATO. *Platonis Opera*, ed. John Burnet. Oxford University Press, 1903. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0165%3Abook%3D7%3Apage%3D813>

- PLATÓN. *Dialogos*, VIII, trad. Francisco Lisi. Gredos, Madrid, 1999.
- PLUTARCH. *Plutarch's Lives*. with an English Translation by Bernadotte Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1917. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0081%3Achapter%3D22>
- PLUTARCO. *Vidas paralelas VI: Alejandro, César, Agesilao, Pompeyo, Sertorio, Éumenes*, trad. Jorge Bergua Caveró, Salvador Bueno Morillo & Juan Manuel Guzmán Hermida. Gredos, Madrid, 2007.
- PLUTARCO. *Vidas paralelas VII: Demeterio, Antonio, Dión, Bruto, Arato, Artajerjes, Galba, Otón*, trad. Juan Pablo Sánchez Hernández & Marta González González. Gredos, Madrid, 2009.
- POLIBIO. *Historias*, V-XV. trad. Manuel Balasch Recort. Gredos, Madrid, 1997.
- POLYBIUS. *Histories*. Theodoros Büttner-Wobst after L. Dindorf. Teubner, Leipzig, 1893. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0233%3Abook%3D5%3Achapter%3D64>
- RAMON MUNTANER. *Crònica Ramon Muntaner*, anotada i comentada per José Manuel Gironés Guillém i Guillém de Joan-Centelles. Generalitat Valenciana, D.L., 2005.
- STRABO. *Geographica*, ed. A. Meineke. Teubner, Leipzig, 1877. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0197%3Abook%3D10%3Achapter%3D4>
- STRABO. *The Geography of Strabo*. Literally translated, with notes, in three volumes. George Bell & Sons, London, 1903. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0239:book=10:chapter=4&highlight=mercenary>
- THUCYDIDES. *Historiae in two volumes*. Oxford University Press, Oxford, 1942. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0199%3Abook%3D1%3Achapter%3D23%3Asection%3D2>
- TITUS LIVIUS. *The History of Rome*, Books XL-XLII with an English Translation. Harvard University Press, Cambridge. Cambridge, (Mass.); William Heinemann, London, 1938. [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0210%3Abook%3D40>
- TITO LIVIO. *Historia de Roma desde su fundación*, Libros XLI-XLV, trad. José Antonio Villar Vidal. Gredos, Madrid, 2008.
- TUCÍDIDES. *Historia de la Guerra del Peloponeso*, I-II, trad. Juan José Torres Esbarrach. Gredos, Madrid, 1990.
- TUCÍDIDES. *Historia de la Guerra del Peloponeso*, VII-VIII, trad. Juan José Torres Esbarrach. Gredos, Madrid, 1992.
- VEGECIO. *Compendio de técnica militar*, trad. David Paniagua Aguilar. Catedra. Letras Universales. 2006.
- VEGETI. *Epitoma Rei Militaris. The Latin Library* [en línia]. Disponible a:

<http://www.thelatinlibrary.com/vegetius.html>

- XENOPHON. *Anabasis. Xenophontis opera omnia*, vol. 3. Clarendon Press, Oxford, 1904 (repr. 1961). [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0201>
- XENOPHON. *Hellenica. Xenophontis opera omnia*, vol. 1-2. Clarendon Press, Oxford, 1900 (repr. 1968). [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0205>
- XENOPHON. *Minor Works. Xenophontis opera omnia*, vol. 5. Clarendon Press, Oxford, 1920 (repr. 1969). [en línia] Disponible a:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0209>
- *Yamógrafos griegos*, trad. Emilio Suárez de la Torre. Gredos, Madrid, 2002.

9. ANNEXOS

• Inscipcions epigràfiques

Inscipció 1. Decret honorífic de Dime als mercenaris que defengueren la ciutat (219 a.C.)

1	ἐπι θεοκόλου Ἀριστολαΐδα, βουλάρχου Τιμοκράτους προστάτα Κύλ[λ]ιος, γραμματιστᾶ δαμοσι-	20	Σαμίδας Τιμέα Ξέναρχος Τιμέα Ἀριστόδαμος Μεγακλέος Εὔαπτος Μεγακλέος Θρασύβουλος Ἄδειμάντου	40	Πύρων Πύρωνος [..... Πύ]ρωνος Νικάδας Νικάνορος Μενέστρατος
5	οφυλάκων Μενάνδρου τούσδε ἃ πόλις πολί- τας ἐποίησατο συμπολε-	25	Λύκος Νίκωνος Σάτυρος Ἀρίστωνος Εὔφαμος Φιλοδάμου Φιλόμηλος Εὐδίκου Σωσικράτης Ἀλεξίωνος	45	Θεοπόμπου Δαμονίδας Νικολάου Βουθύων Προκρίτου
10	μήσαντες τὸν πόλεμον καὶ τὰμ πόλιν συνδια-	30	Σωπίων Σωσικράτους Εὐκράτης Στρομβ[ιχιδ]α Εὔδοξος Θεοξένου Κλέων Ἀλε[ξι]ωνος Πυθίων Εὐξένου	50	Δεινίας Θηρύωνος Λέων Βουθύωνος Νίκαρχος Κλεοφάνεος
12	σώσαντες κρίνασα κα-	35	Λεπτίνας Λεπτίνα Ξενόδοκος Νευμηνίου Τιμοκλῆς Χαιρέα Τίμων Εὐάνδρου Θεοκλῆς Σίμωνος	55	Πολυξενίδας Μνασιππίδ[α] Σωσίστρατος Δεινία Δρακας...
15	θ' ἓνα ἕκαστον· ... Φίλων Θράσωνος, Λύκων Ἀρισταινέτου Κλεαφάνης Τιμοφάνεος Νικομένης Τιμοφάνεος Ἀθανάδας Ἐπεύκτου Ἐπιτέλης Κόνωνος Κλέων Ἐπιτέλεος Νίκαρχος Νικάρχου				

[1] *In the year when Aristolaídas was theokolos, Timokrates was leader of the council, (?) Kylon was president, and Menandros was secretary of the public **guards**; the **city** granted **citizenship** to the following men, who joined us in fighting the war and preserving the city, after considering the merits of each of them:*

[12] *Fílon Thrásonos — Lýkon Aristainétou — Kleafánis Timofáneos [15] Nikoménis Timofáneos — Athanádas Epéfkou — Epitélis Kónonos — Kléon Epitéleos — Nikarchos Nikárchou [20] Samídas Timéa — Xénarchos Timéa — Aristódamos Megakléos — Évaptos Megakléos — Thrasývoulos Adeimántou [25] Lýkos Níkonos — Sátyros Arístonos — Éffamos Filodámou — Filómilos Evdíkou — Sosikrátis Alexíonos [30] Sotíon Sosikráteos — Efkrátis Stromv[ichid]a — Évdoxos Theoxénou — Kléon Ale[xi]ónos — Pythion Efxénou [35] Leptínas Leptína — Xenódokos Nevminíou — Timoklís Chairéa — Tímon Evándrou — Theoklís Símonos [40] Pýron Pýronos — [..... Pý]ronos — Nikádas — Nikánoros — Menéstratos [45] Theopómpou — Damonídas — Nikoláou — Vouthyon — Prokrítou [50] Deinías — Thiryónos — Léon Vouthýonos — Níkarchos — Kleofáneos [55] Polyxenídas Mnasippid[a] — Sosístratos — Deinía — Drakas...*

Dyme Honours men who fought for the city (219 B.C.) (SYLL 529). Attalus.

Inscipció 2. Restauració dels murs del Pireu (395-5 a.C.)

1	ἐπι Διοφάντο ἄρχον-	<i>In the archonship of Diophantos, in the month of Skirophorion for day labour. For yoke-teams bringing the stones, payment: 160 dr. For iron tools, payment: 53 dr.</i>
5	τος <Σ>κιροφοριῶνος μηνὸς ἐ[ς] τὰ κατ' ἡ- μέραν ἔργα· ζεύγ- εσι τὸς λίθος ἄγοσι μισθὸς :H[Ε]Δ· σιδηρίων μι- σθὸς :[Ε]Η+.	

Restoration of the Piraeus walls, 395/4 BC (IG II² 1656; Syll³ 124; RO 9a) trad. Stephen Lambert, P. J. Rhodes, Fayo Schuddeboom, Robin Osborne.

Inscripció 3. Aliança entre Atenes i Beòcia (395 a.C.)

<p>b.2 [συμ]μαχία Βοιω[τῶν και Ἀ]θηναί[ων ἐς τὸ]- [ν ἄει] χρόνον. [ἐάν τις ἴηι ἐπ' Ἀθηναίος] ἐπ[ι] πολέμω[ι ἢ] 5 [κατὰ] γῆν ἢ κατ[ὰ θάλατ]ταν, βοηθῆν Βοιω[ω]- [τὸς π]αντὶ σθέ[νει καθ]ότι ἂν ἐπαγγέλλ- [ωσιν] Ἀθηναί[οι κατὰ τὸ] δυνατόν, και ἐ[ά]- [ν τις ἴ]ηι ἐπὶ [Βοιωτὸς ἐ]πὶ πολέμω[ι ἢ [κα]- [τὰ γῆν ἢ] κατὰ [θάλατταν], βοηθῆν Ἀθηναί[ι]- 10 [ος παντὶ σθέ]νει καθότι ἂν ἐπαγγέλλ[ω]- [σι Βοιωτοὶ κατὰ τὸ] δυνα[τόν]· ἐάν δέ τ[ι δ]- [οκῆ] ἢ προσθεῖναι ἢ ἀφελεῖ[ν Ἀθην[αίω]- [ις και Βοιωτοῖς κοινῆ] βουλευομένο]-</p>	<p>Alliance of Beotians and Athenians for all time <i>If anybody goes against the Athenians for war either by land or by sea, the beotians shall help with all their strength as the Athenians call on them, as far as possible; and if anybody goes against the Beotians for war either by land or by sea the Athenians shall help with all their strength as the Beotians call on them, as far as possible. If it is [decided to add or subtract anything] by the Athenians [and Boeotians deliberating jointly?]</i></p>
---	--

Alliance with Boeotians, 395 BC (Agora XVI 34; IG II² 14; Syll³ 122; SdA II 223; RO 6), trad. Stephen Lambert, P. J. Rhodes (figura. 3)

Inscripció 4. Decret honorífic al general Súnion (320-396 a.C.).

<p>1 ----- ΝΣ[. . . 5 . .] ----- Ἑλληνι[. . .] ----- ἰλου τῶν ξέ[νων] ----- ν τὰ συμφέροντ[α .] 5 ----- συμμάχοις και [. . .] ----- οὶ σύμμαχοι ἀρε[τῆς] [ἔνεκα ----- κ]αι ἐπὶ τοῦ Πειρα[ιέω]- [ς -----] ἐπὶ Σούνιον διεφ[ύλα]- [ξεν? -----] και περιπόλαρχ[ος] 10 [χειροτονηθεὶς ὑπὸ? τοῦ] δήμου ἐξήγαγεν εἰς [.] [- ----]ων τοὺς β[ου]λομένους [- ----]ων τῶν ἐν τεῖ χώραι και [- ----] φιλοτ[ί]μωσ ἐπεμελήθη τῆς [.] [- ----] στρατηγὸς χειροτονηθ- 15 [εἰς ----- Σα]λαμίν[α] χρήματά τε πρ- [οεδάεισεν ορ -οεπύρρησεν ορ -οσανήλωσεν Σαλαμίνι?]οις εἰς τὴν ἐπισκευὴν 17 [- ----] συνε[πε]μελήθη τῶν τε τειχῶ- [ν -----] δικ[αί]ως και φιλοτ[ί]μωσ και [- --] ἐστεφάνωσ[αν] αὐτὸν Σαλαμίν[ιο]ι ἀρ- 20 [ετῆς ἔνεκα και δικαί?]οσύνης τῆς εἰς ἑα[υ]τούς· [- --] χειροτονηθε[ί]ς ὑπὸ τοῦ δήμου στρατη- [γὸς -----] ἐπι[με]μέληται Σουνίου και [- ----] τῆς παραλίας πάσης ὁμ- [οίως? ---] στρατιωτῶν καλῶσ και 25 [φιλοτ[ί]μωσ --]ουντων κακο[. . .] [- ----] και διασέσω[κε] [- ----] τῶ] δήμωι κ[. . . 6 . . .]</p>	<p>... ... Greek- ... of the mercenaries ... what is in the interests of ... allies and ... the allies for his excellence ... in charge of Piraeus, ... to Sounion kept guard over (?) ... [having been elected] patrol commander [by the] People (?), he led out to ... those of the – who volunteered ... of those in the countryside and ... with love of honour managed the ... having been elected general ... Salamis, and [he lent or supplied in advance or paid?] money [to the Salaminians?] for the repair ... he collaborated both in the management of the walls ... justly and with love of honour and ... the Salaminians [crowned] him for his [excellence and?] justice towards themselves ... [having been elected?] by the People general he has taken care of Sounion and ... the whole coast similarly (?) ... of soldiers well and [with love of honour] . . . bad and has saved . . . for the People . .</p>
---	---

Honorific decree for a general at Sounion (ca. 320-296 B.C.) (IG II² 1260; SEG 25.150 I. 12; SEG 34.109 II. 15-16; SEG 19.120 II. 17,18,23), trans. by: Stephen Lambert. Attic Inscriptions Online.

Inscripció 5. Decret honorífic al general Súnion (320-396 a.C.).

<p>1 ἐπί δημιουργοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Δη- μοχάριος, ἐκκλησίας κυρίας γεν- ομένης, ἔδοξε τῶι δήμωι τῶι Ἀσ- πενδίων· ὅσοι μετὰ [Φι]λοκλέους κ[αί]</p> <p>5 Λεωνίδου παραγενόμενοι ἐβοή[θη]- σαν τῆι πόλει τῆι Ἀσπενδίων [Γάμφ]- υλοῖ, Λύκιοι, Κρήτες, Ἑλληγες, Πισί- δοι, ἐπειδὴ ἄνδρες ἀγαθοὶ γεγ[έ]- [νη]νται καὶ χρήσιμοι τῶι τε βασιλ-</p> <p>10 [εἰ Π]τολεμαίωι καὶ τῆι πόλει, εἶναι [αὐτο]ὺς πολίτας καὶ εὐεργέτας το[ῦ] [πλήθ]ους καὶ ἐκγόνους· στήλην δὲ σ- [τησ]άτωσαν ἐν τῶι [ἱερῶι τ]ῆς Ἀρτέ- [μι]δος καὶ ἀναγραφά[τωσα]ν τὰ ὀνό- ματα αὐτῶν καὶ πατέρων· ἐὰν δὲ</p> <p>15 [τις] αὐτῶν βούληται [κατ]αχωρ[ισθῆ]- [ναι] εἰς φυλὴν, [τελείτω ἀργ]ύριον [ᾧσ]- [ον] ἢ πόλις βου[λεύσεται]. [Μέ]νανδ[ρος]</p> <p>20 — — — — — ἰος. — — — — — ἄνους. [Μι]λήσιος.</p>	<p><i>In the year when Apollonios son of Democharis was demiourgos, in full assembly, it was resolved by the people of Aspendos: since the Pamphylians, Lycians, Cretans, Greeks and Pisidians, who came here with (?) Philokles and Leonides to bring aid to the city of Aspendos, acted as brave men and provided good service to king Ptolemaios and to the city; therefore they and their descendants shall be made citizens and benefactors of the populace. A stele shall be placed in the [temple] of Artemis, and the names of the men and their fathers shall be recorded on it. If anyone of them wishes to be enrolled in a tribe, he shall [pay whatever] sum of money the city determines. Menandros...</i></p> <p>... ... of Miletos</p>
--	--

Aspendos Grants Citizenship to Foreign Mercenaries (301-298 B.C.) (SEG 17.639).

Inscripció 6. Regulacions de l'exèrcit macedoni (320-396 a.C.).

<p>1 ὁ κηρύκειον, τῶι δὲ ἐπιστάτει καὶ τῶι ἐπὶ τῆς χώρας ἐμφ[ανι]ζέτωσαν ἄλλους ἀνικαθιστάναι δοκίμους ἵππους· ἐὰν δὲ νν τινὰς [ἀποτινέτωσαν εἰς μὲν τὸ βασι] λικὸν καθ' ἕκαστον ἵππον δραχμὰς χιλίας, τῶι δὲ μ [...] ηνύσα[ντι...] χθέντος κριτηρίου δοθήσεται τοῦ πραχθέντος τὸ ν τρίτον [...ἐὰν δὲ τις τῶν]</p> <p>5 ἀναλαβόντων τοὺς ἵππους ὡς ἀχρεῖον ἀποδοκίμασθ[η] τινὰ...] φανῆ[ι] [δόκι]μος καὶ τιμῆς πλείονος ἄξιος, ἀποτινέτω ν ὁ μὲν ἐ[πι]στάτης(?)...] [ὁ] δὲ ἵπ[παρ]χος ὁ ἀποδοκιμάσας ἀπλήν καὶ ὁ γραμματ[ιστ]ῆς [...] εὐς [...] ΚΑΛ[...] περιφύσως εἰκῆ χρήσασθαι τῶι πράγματι τὸ ἴσ [...] ον ΤΛ [...] ὁ γραμματεὺς ἢ αὐτὸς ἢ ἄλλος ἐκεῖν [...] ωι πρασσέσ [...] θω [... τῶι δὲ μηνύ]-</p> <p>10 σαντι τούτων τι καὶ ἐλέγξαντι διδὸ [...] σθω τοῦ ἐπὶ [...] τίμ[ου] τὸ ἥμισυ(?)...] καὶ τὴν ναυτικὴν ἐξ ὧν εἴθισται τόπ [...] ων λαμβαν [...] ἐ[τ]ῶσαν δὲ ἐκ τῶν κατακεχωρισμένων ἐν τοῖς πολιτεύμασι] καθ' ἑκάστην πυρόκαυσιν τοὺς δο [...] κοῦντας ἐπ [ι]τηδείους εἶναι μένειν ἐν τῶι ὑπαίθρωι ἀπὸ πεντε]- καιδεκαετοῦς ἕως πεντηκονθέτ [...] ους, ἐὰν μὴ ν ᾧσι καὶ ἐπιτήδριοι μένειν ἐν νννννν τῶι ὑπαίθρωι ὑπ [α]ρχέτωσαν βοηθοὶ ... καταγραφέ]-</p> <p>15 τωσαν καὶ τούτους· νν πᾶν [...] των δὲ τῶν δια [...]. ᾧσων ἂν φαίνωνται νννννννν εἶναι καὶ τὰ εἶδη τοῦ ν [...τους] οὐσίαις εὐπωρωτέ [...] ρους καταχωριζέτωσαν εἰς τὸ ἄγημα τῶν Μακεδόνων(?) καὶ τοὺς πελταστὰς· τοὺς δὲ ἀπωρωτά] τους καὶ τοὺς ἐλα [...] χιστην ἔχοντας οὐσίαν εἰς τοὺς π[ε]ζοῦς(?) λαμβανέτωσαν· ἐγλαμβανέτωσαν δὲ εἰς τοὺς ὑπασπι]- στάς τοὺς τὰ δ[...] οράπια οἴσοντας τῶι βασιλεῖ ἀπ' οἰκίω[ν] καὶ οὐσιῶν οὐς ἂν νομίζωσιν ἐπιτηδείους εἶναι· ἔστω]- σαν δὲ τῶμ μὲν εἰς τὸ ἄγημα τασσομένων οἱ πρεσβύ[τα]τοι ἐτῶν τεσσαράκοντα πέντε, ἐὰν μὴ τινες καὶ τῶν μέχρι]</p>	
--	--

*[to anyone who] denounces any of these wrongs [10] and proves it in court there shall be given as a reward [?] half of the fine . . . and the naval force from the customary locations; and they shall take those [of the men registered in the lists of citizens] for each 'hearth' who seem fit [to remain in military service from their] fifteenth year until their fiftieth year, unless . . . and who are fit to remain in military service as [reservists] . . . they shall [enrol] them also; and of all the . . . whose bodily condition seems to be . . . they shall register those who are wealthier in the **agema** [of (?) the Macedonians and in the **peltasts**; but they shall take] those who are poor and have little wealth for the [?] infantry; and they shall select for the] **hypaspistai**, the **spear-bearers** of the king, men whose household [and wealth they consider to be suitable]. The oldest of the men assigned to the **agema** [20] shall serve until [forty five years of age, except for some up to] fifty years who are judged to be fit to provide [service in this group; and the oldest of the men assigned to the] **peltasts** shall serve until thirty five years of age.*

Macedonian Military Regulations (200 B.C.) (SEG 49.722) trans. by C. Chrysafis (2014 : 455-468).

• Imatges

Figura 1. Dàric d'or de 8'26 g.

Foto: The British Museum. (s.d.) N° 1866,1201.4093. [en línia] Disponible a: <https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1866-1201-4093>

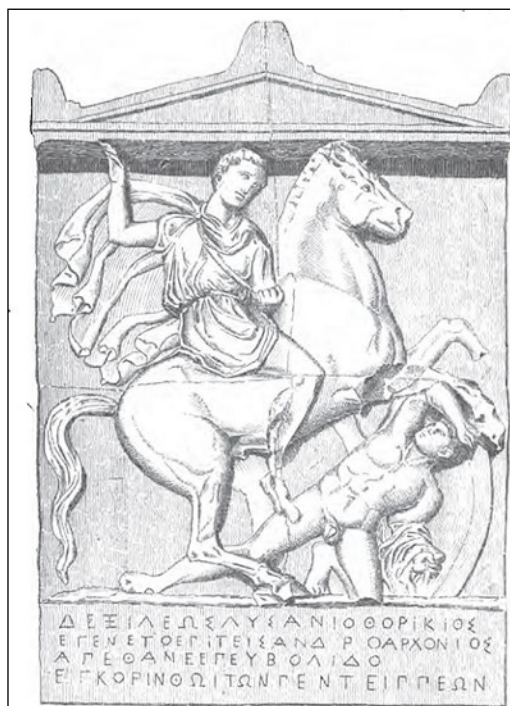

Figura 3. Estela de Dexileos

Gravat: Paulos Diomedes (1876) *Greek literature, Modern*; Greek periodicals Publisher. Wikimedia Commons [en línia] Disponible a: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stele_Dexileos.JPG>

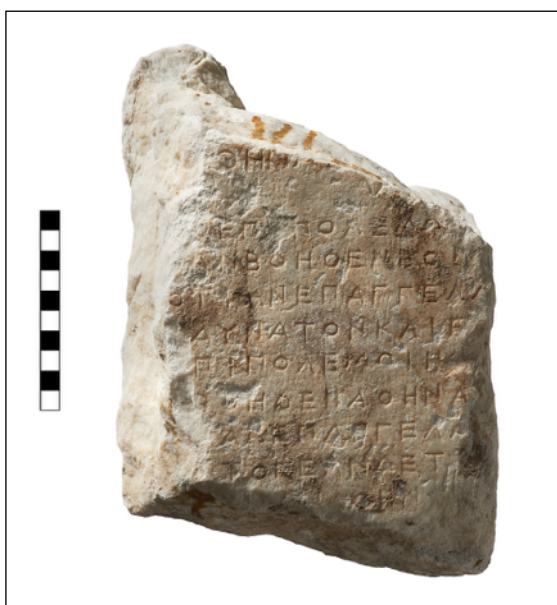

Figura 2. Aliança entre Atenes i Beòcia (395 a.C.)

Foto: Craig Mauzy (2020). *Fragment of decree*. Object: I 4352. ASCSA Digital Collections [en línia] Disponible a: <<http://agora.ascsa.net/id/agora/image/2020.03.0894?q=references%3A%22Agora%3AObject%3AI%204352%22&t=&v=icons&sort=rating%20desc%2C%20sort%20asc&s=1>>

• Mapes

Mapa 1. Póleis de la Magna Grècia

Imatge procedent del text de Bettalli (2013 : 318).

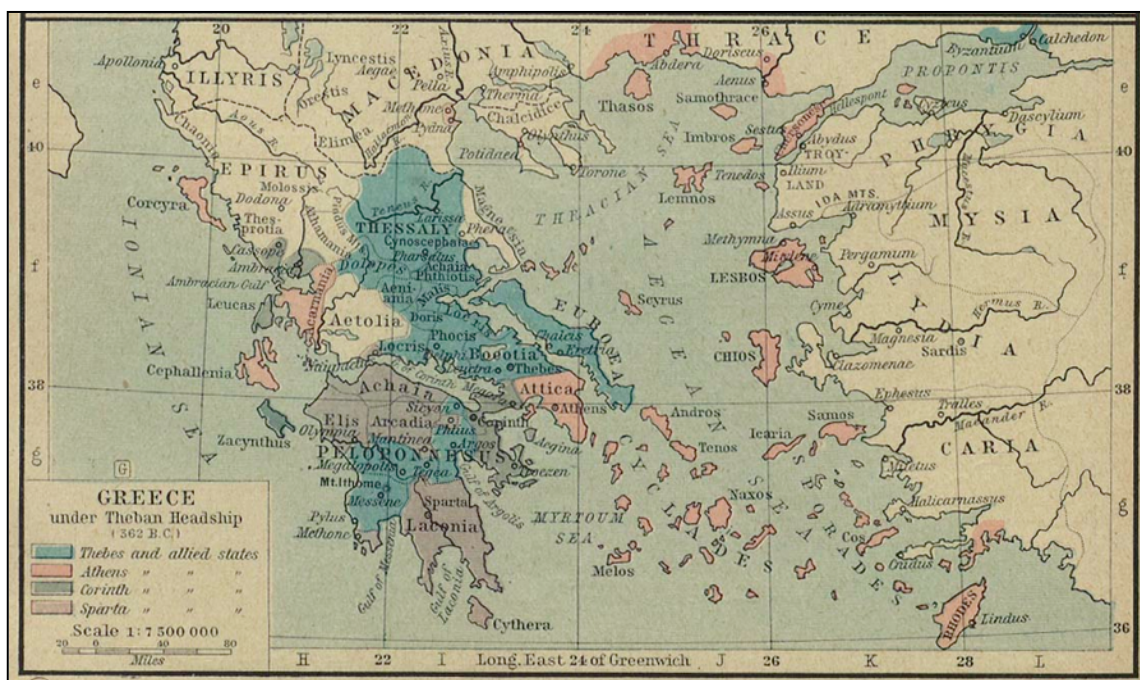
Mapa 2. Expansió de l'imperi atenenc (ca. 450 a.C.)

Imatge: Shepherd, W. (ed. 1926). *The Athenian Empire at its height (about 450 B.C.)* [Document cartogràfic]. Historical Atlas, Henry Holt and Company, New York, p.17. [en línia] PCL, University of Texas Libraries. Disponible a: <https://maps.lib.utexas.edu/maps/historical/history_shepherd_1923.html>

Mapa 3. Ruta de l'expedició dels deu mil (401-309 a.C.)

Imatge procedent del text de Stephen (2012 : 47)

Mapa 4. L'Hèl·lade sota l'hegemonia de Tebes (362 a.C.)

Imatge: Shepherd, W. (ed. 1926). *Greece under Theban Headship (362 B.C.)* [Document cartogràfic]. Historical Atlas, Henry Holt and Company, New York, p.17. [en línia] PCL, University of Texas Libraries. Disponible a: <https://maps.lib.utexas.edu/maps/historical/history_shepherd_1923.html>

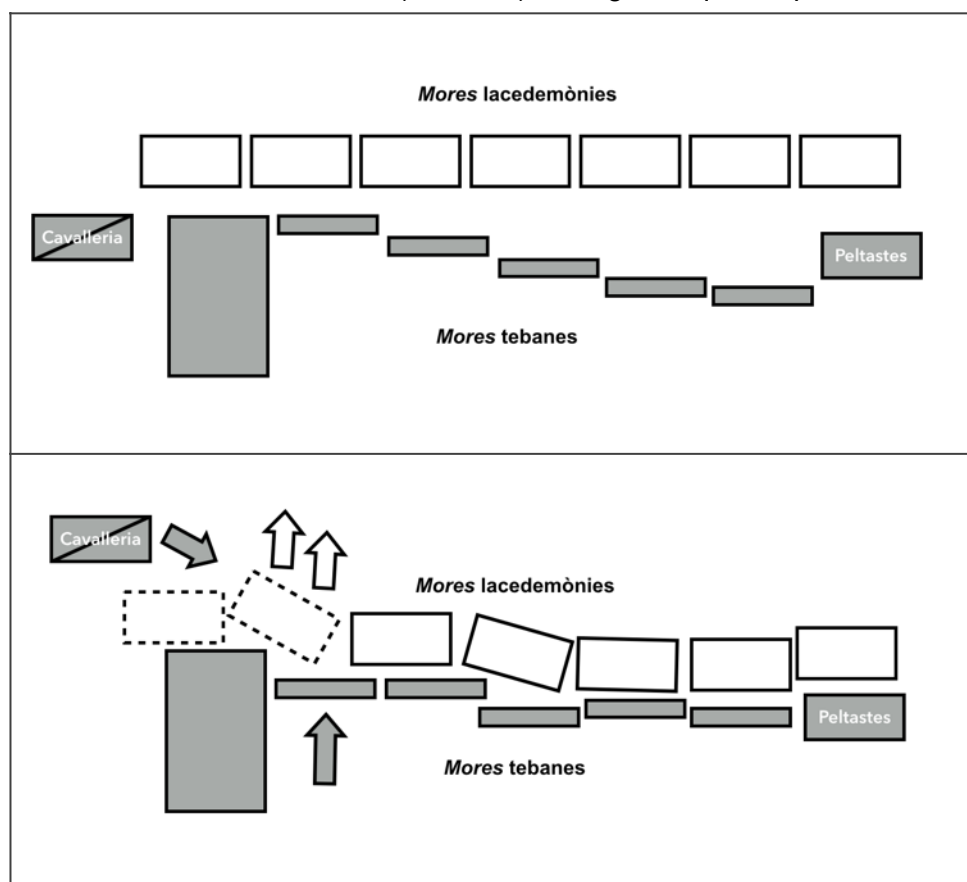
- Taules

Taula 1. Composició de l'exèrcit dels Deu Mil

Comandant (Ξεναγός)	Hoplites	Tropes lleugeres
Xènies	4.000	—
Proxè	1.500	500 γυμνήται (foners)
Sofenet	1.000	—
Sòcrates	500	—
Pasió de Mègara	300	300 πελτασται
Menó	1.000	500 πελτασται
Clearc	1.000	800 πελτασται (tracis) / 200 τοξοται (arquers cretencs)
Sosis de Siracusa	300	—
Quirísop d'Esparta	700	—
TOTAL	10.400	2.300

Nota. Adaptació i lleugera modificació de la taula disposada en el text de Parke (1933 : 26) i Marinovic (1988 : 30)

Taula 2. Batalla de Leuctra (371 a.C.): falange obliqua d'Epaminondes

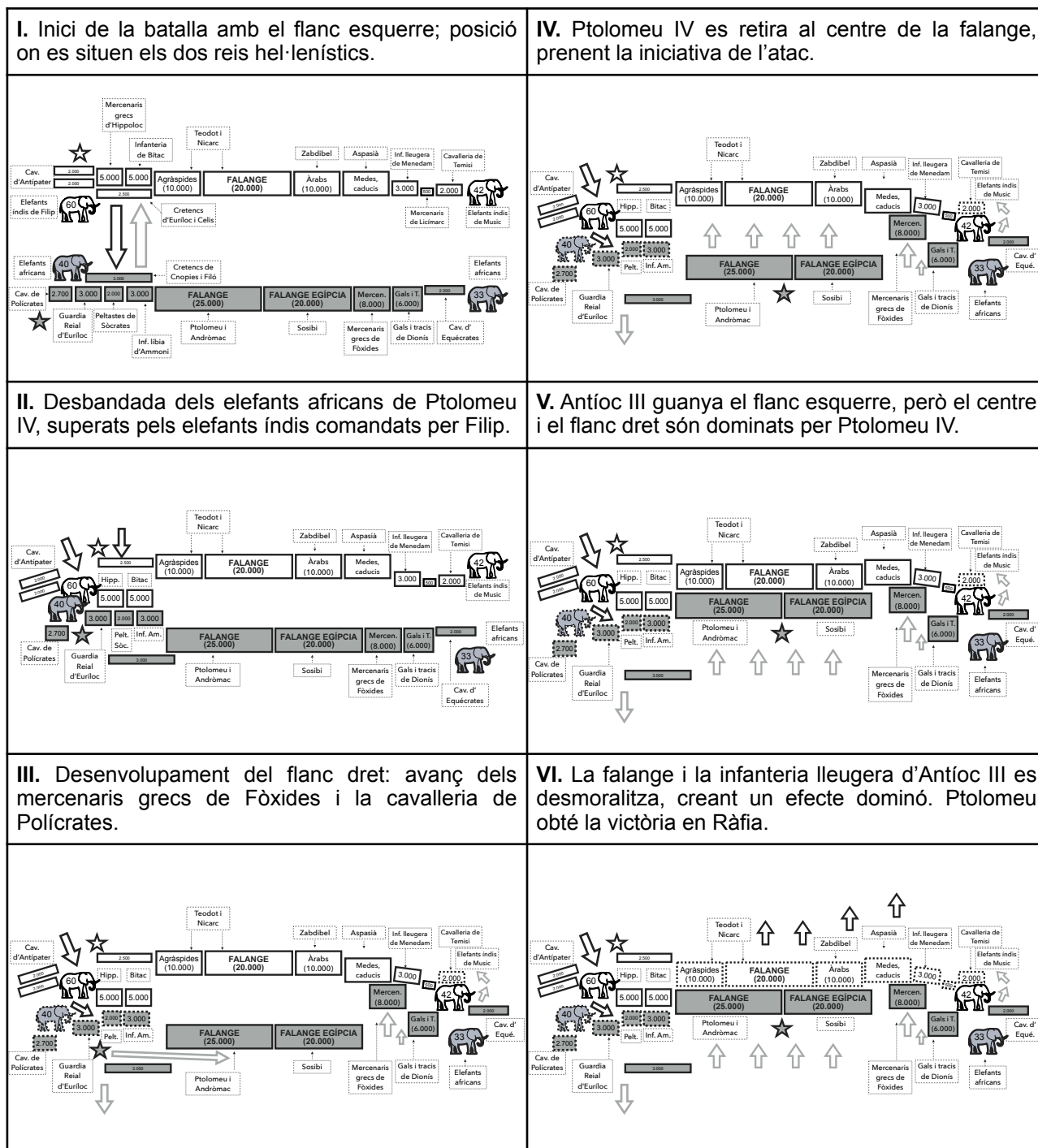
Nota. [taula d'elaboració pròpia]

Taula 3. Exèrcit de Ptolomeu IV i d'Antíoc III en la batalla de Rafia (217 a.C.).

PTOLOMEU IV FILÒPATER			ANTÍOC III MEGAS		
Comandants	Nº de combatents (μάχιμοι)		Comandants	Nº de combatents (μάχιμοι)	
- Euríloc de Magnesia	Guàrdia Reial / <i>Ágēma</i> (ἄγημα)	3.000	- Teodot d'Etòlia	Argiràspides o <i>escuts de plata</i> (ἀργυράσπιδες)	10.000
- Sòcrates de Beòcia	Peltastes (πελταστάς)	2.000	- Bítac de Macedònia	Infanteria lleugera (γυμνήται) de Cilícia (Κίλικες), Daae (Δάαι) i Carmania (Καρμάνιοι)	5.000
- Fòxides de Melite	Mercenaris grecs (Ελλάδα μισθοφόρων)	8.000	- Hippoloc de Tessàlia	Mercenaris grecs (Ελλάδα μισθοφόρων)	5.000
- Ptolomeu de Tars - Andròmac d'Aspendos	Falange macedònica (φάλαγγος)	25.000	- Nicarc - Teodot / Hemioli	Falange macedònica (φάλαγγος)	20.000
- Polícrates d'Argos	Cavalleria Palatina (τοὺς περὶ τὴν αὐλήν)	700	- Antípater - Temisi	Cavalleria	6.000
	Cavalleria líbia i egípcia	2.000	- Zabdibel	Àrabs (Ἄραβες)	10.000
- Equècrates de Tessàlia	Cavalleria grega	2.000	- Menedem d'Alabanda	Arquers i honders perses (Πέρσαι) i agrians (Ἀγριᾶνες)	2.000
	Cavalleria mercenaria				
- Cnopies d'Alaria	Cretencs (Κρήτας)	2.000	- Euríloc	Cretencs (Κρήτας)	1.500
- Filó de Cnossos	"Neocretencs" (Νεόκρητας)	1.000	- Celis de Gortina	"Neocretencs" (Νεόκρητας)	1.000
- Ammoni de Barca	Infanteria líbia amb armament d'estil macedoni	3.000	- Menedem d'Alabanda	Arquers i honders perses (Πέρσαι) i agrians (Ἀγριᾶνες)	2.000
- Sosibi	Falange egípcia (Αἰγυπτίων φαλαγγίτας)	20.000	- Lisímac el gal	Mercenaris llancers lídis i cardaces	500
- Dionís de Tràcia	Mercenaris gals (Γαλατῶν) i tracis (Θρακῶν)	6.000	- Aspasià	Infanteria: medes, cisis, cadusis i carminis	10.000
- Ptolomeu - Equècrates	Elefants libis/africans (Λιβυκοῖς ἐλέφανσι)	73	- Filip - Music	Elefants índis (Ἰνδικούς ἐλέφαντας)	102
TOTAL (ca.)		55.000	TOTAL (ca.)		73.000

Nota. Les dades i els termes grecs s'han extret a partir de la descripció de Polibi (V. 65-84) [taula d'elaboració pròpia]

Taula 4. Desplegament de l'exèrcit de Ptolomeu IV i Antíoc III en la batalla de Rafia (217 a.C.)

Nota. La reproducció de l'escenari bèl·lic s'ha basat en la versió de Polibi (V. 84-86) [taula d'elaboració pròpia].